

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KADI SİCİLLERİNE GÖRE TRABZON'DA ERMENİLER (1655-1672)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Hilal ÇAKIR

EYLÜL - 2021

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KADI SİCİLLERİNE GÖRE TRABZON'DA ERMENİLER (1655-1672)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Hilal ÇAKIR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

EYLÜL - 2021

TRABZON

ONAY

Hatice Hilal ÇAKIR tarafından hazırlanan “Kadı Sicillerine Göre Trabzon’da Ermeniler (1655-1672)” adlı bu Çalışma 05.10.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Hatice Hilal ÇAKIR

03.09.2021

ÖNSÖZ

Tarihte Ermenilerin Kuzeydoğu Anadolu’da yaşadıkları yerler arasında Trabzon şehri ve çevresi de yer almaktadır. Ticaret, savaş ve göç faktörlü olarak yüzyıllar boyunca canlılığını koruyan Şehrin XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı sosyal-ekonomik kırılma Ermeniler için de yeni bir düzene kavuşmayı ifade etmekteydi.

1461 Trabzon fethinin ardından Osmanlı Devleti (1299-1922) yönetimine giren Trabzon’daki Ermeniler, Gregoryan cemaatine mensup olarak yönetilmiş ve şehirdeki diğer Müslim-gayrimüslim cemaatlerle uyumlu halde yaşamıştır. Osmanlı Devleti’nin hukuk anlayışı çerçevesindeki bir takım haklara sahip olan Ermeniler, kendi cemaat mahkemelerinin yanında birçok kez kadı mahkemelerini tercih etmiş ve hayatın her alanına dair ele alınması gereken belgeler bırakmışlardır. Son dönemde tarih çalışmalarında oldukça tercih edilen ve araştırmacılara zengin malzeme sunan kadı sicilleri, şehir ve hukuk tarihi ile ilgili birçok açıdan değerlendirme yapmaya uygun belgelerdir.

Bu Çalışma’nın amacı Trabzon Ermenilerini dönem ve olaylar açısından değerlendirmektir. Mevcut siciller ışığında hareket edilerek, ayrıntılı şekilde taranan Trabzon kadı sicilleri ile Trabzon’daki Ermeniler bütün yönleriyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Kendi din, dil, gelenek ve göreneklerine bağlı bir şekilde eyalet sınırları içinde yaşayan, Trabzon kültür ve medeniyetini çeşitlendiren unsurlardan olan Trabzon Ermenileri ile ilgili bu Çalışma şehir tarihi alanındaki yapılmış ve yapılacak olan araştırmalara katkı sağlamak açısından önemini ortaya koymaktadır.

Bu Çalışma’nın her aşamasında kıymetli bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım danışmanım Sayın Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK’e teşekkür ederim.

Eylül, 2021

Hatice Hilal ÇAKIR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
GRAFİKLER LİSTESİ	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KONUNUN TARİHİ ARKA PLANI: ERMENİ KİLİSESİ VE KLASİK DÖNEM OSMANLI YÖNETİMİNDE ERMENİLER	6-13
1.1. Ermeni Din-Millet İlişkisi ve Gregoryan Mezhebi	6
1.2. Klasik Dönem Osmanlı Yönetiminde Ermeniler	7
1.2.1. Osmanlıların Gayrimüslim Yönetim Anlayışı	7
1.3. Millet Sistemi Düzeninde Ermenilerin Yeri ve Ermeni Patrikhanesinin Kuruluşu	8
1.4. Gayrimüslim Yönetim Anlayışı İçinde Ermenilerin Yeri (Hukuk, Kılık-Kıyafet ve İbadet Çerçevesinde Hakları).....	10

İKİNCİ BÖLÜM

2. XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA (1655-1672) TRABZON'DAKİ ERMENİLERİN KADI SİCİLLERİNE YANSIYAN DURUMLARI.....	14-61
2.1. Şahıs Hukukuyla İlgili Kayıtlar	17
2.1.1. Gâiblik	17
2.1.2. Kölelik	18
2.2. Vesâyet Hukukuyla İlgili Kayıtlar	20
2.3. Aile Hukukuyla İlgili Kayıtlar	23
2.3.1. Evlilik ve Mehir	23
2.3.2. Boşanma ve Nafaka	27
2.4. Miras Hukukuyla İlgili Davalar	30

2.4.1. Verâset	30
2.4.2. Tereke	35
2.5. Borç-Alacak Hukukuyla İlgili Kayıtlar	38
2.6. Mülk Satışı ve Mülk İhtilafları ile İlgili Kayıtlar	43
2.7. Vergi Hukukuyla İlgili Kayıtlar	49
2.8. Suç ve Ceza Hukukuyla İlgili Kayıtlar	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇIKARIM VE DEĞERLENDİRMELER	62-75
3.1. Ermenilerin Nüfus Hareketliliği	62
3.2. Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler	65
3.3. Ermenilerin Kullandığı Dil ve Alfabe	68
3.4. Ermenilerin Kullandığı Yer ve Şahıs İsimleri	69
3.5. Ermenilerin Meslekleri	71
3.6. Ermenilerin Müslüman ve Rumlarla İlişkileri	72
SONUÇ VE ÖNERİLER	76
KAYNAKÇA	80
EKLER	90
ÖZGEÇMİŞ	98

ÖZET

Fatih Sultan Mehmed'in 1461 Trabzon fethiyle ilk kez Müslüman idaresiyle tanışan Trabzon Ermenileri, Osmanlı yönetim sisteminin belirlediği idarî, malî ve hukukî statüleriyle eyalet sınırları içinde yaşamaya devam etmiştir. XVII. yüzyılda Osmanlı devlet merkezinde yaşanan olumsuz değişimlerden bizzat etkilenen Trabzon'daki Ermeniler diğer şehir halkı ile birlikte yeni bir sosyal-ekonomik düzene girmeye başlamıştır. Ermenilerin günlük hayata dair karşılaştıkları her türlü problem için başvurdukları Kadı Mahkemeleri, dönem hakkında bilgiler sunarken Osmanlıların Ermeni cemaatine hukukta verdiği yeri de göstermektedir. Ermenilere ait şahıs, aile, miras, eşya, ticaret, vergi ve diğer anlaşmazlıklarla ilgili ortaya çıkan davalar Osmanlı hukuk kaideleri ölçüt alınarak yürütülmüştür. Trabzon'da yaşayan Ermenilerin yüzeysel ve derinsel faaliyetleri şehrin din, dil, nüfus, yerleşim ve Müslüman-gayrimüslim ilişkiler tarihini çeşitlendirmiştir. Gerçekten de Ermeniler, bir Osmanlı reayası olarak kendini Trabzon mahkemesinde hukuken ifade edebilmiş ve diğer Hristiyan nüfus içinden sıyrılarak Ermeniceyi, Ermeni kiliselerini, kilise merkezli oluşturulan Ermeni yerleşimlerini, Ermeni kültürünü, Ermeni yer ve şahıs adlarını Trabzon'a miras olarak bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadı Sicilleri, Osmanlı'da Ermeniler, Trabzon'da Ermeniler, XVII. Yüzyıl'da Trabzon

ABSTRACT

With the conquest of Trabzon by Fatih Sultan Mehmed in 1461, Trabzon Armenians, who met with the Muslim administration for the first time, continued to live within the borders of the state with the administrative, financial and legal statuses determined by the Ottoman administration system. In Trabzon, which was personally affected by the negative changes experienced in the Ottoman state center in the 17th century, Armenians started to enter a new social-economic order together with the people of the other city. The Kadı Courts, which Armenians apply for all kinds of problems related to daily life, provide information about the period and show the place the Ottomans gave to the Armenian community in law. The lawsuits arising regarding the Armenian person, family, inheritance, property, trade, tax and other disputes were carried out according to the Ottoman legal rules. The superficial and profound activities of the Armenians living in Trabzon have diversified the history of religion, language, population, settlement and Muslim and non-Muslim relations of the city. Indeed, the Armenian nation, as an Ottoman citizen, was able to express itself legally in the Trabzon court and showed its presence. The Armenians of Trabzon left Armenian, Armenian churches, Armenian settlements based on churches, Armenian culture, Armenian place and person names as a legacy to Trabzon by leaving the other Christian population.

Keywords: Armenians in Trabzon, Armenians in the Ottoman Empire, The Kadı Records, Trabzon in the XVII. Century

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Ermenilerle İlgili Davaların Bulunduğu Belge Numaraları.....	15
2	Vesâyet Akidlerinde Küçüğün Vasîsi ile Akrabalık İlişkisi	22
3	Nikâh Akdi Kayıtları	25
4	Mehr-i Müeccel ve Vârisle Akrabalık İlişkisi	26
5	Miras Davalarındaki Davalı-Davacılar ve Mal Varlığı	33
6	Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Muhteviyatı	36
7	Sicillerde Ermenilerle İlgili Mülk Satışları (Yer ve Sayıları).....	44
8	Mülk Satış Türlerinin Adedi ve Fiyat Aralığı.....	45
9	Sicillerde Ermenilerle İlgili Suç ve Ceza Kayıtları	55
10	Kayıtlarda Geçen Yer İsimleri.....	66
11	Sicillerdeki Mühtedi Kayıtları	75

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	1835-1844 Numaralı Sicillerdeki Ermeni Davalarının Konularına Göre Dağılımı.....	15
2	1835-1844 Numaralı Sicillerde Ermenilerle İlgili Kayıtların Dağılımı.....	17
3	Ermenilerin Diğer Gayrimüslim ve Müslümanlar ile Borç-Alacak Münasebeti Oranı	40
4	Ermenilerin Diğer Gayrimüslim ve Müslümanlarla Yaptığı Mülk Satış Oranları.....	47
5	Kadın ve Erkekler Arasında Yapılan Mülk Satış Oranları	48
6	1486-1684 Yılları Arası Trabzon Şehrindeki Nüfus Değişikliği.....	64
7	Menşesine Göre Ermeni Şahıs İsimlerinin Dağılımı.....	70

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.b.	: Adı Geçen Bildiri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
b.	: Bin
b. y.	: Basım yeri ve yılı
bt.	: Bint-i
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Lz.	: Lazca
M.	: Miladi
Mah.	: Mahalle
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm
R	: Resim
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
Tr.	: Türkçe
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TŞS	: Trabzon Şer'yye Sicili
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Veled-i
vd.	: Ve diğer
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınlayan

Yun. : Yunanca

GİRİŞ

Tarihten beri birçok ırk ve kavme ev sahipliği yapan Trabzon şehrinin Ermeniler ile münasebeti tarihin kadim dönemlerine kadar uzanmaktadır. Eski Urartu bölgesinden Anadolu'nun değişik kesimlerine dağılan ve kendilerine *Hay* diyen Ermeniler, egemen güçlerin hegemonyası altında topyekûn hareket etmekten uzak olarak yaşamışlardır.¹ Ermenilerin ne zaman ve ne sebeple Trabzon'a geldiğinin net bir izahı olmamakla birlikte, çeşitli siyâsî ve dinî ilişkiler Ermenileri şehirle tanıştırmıştır. Şehrin Ermenilerle ilk siyasi teması ise Pontus Kralı VI. Mitrdates (M.Ö. 120-63) ile Ermeni Kralı II. Tigran (M.Ö. 95-55) zamanında gerçekleşmiştir.² Hristiyanlığın ortaya çıkması ve Roma İmparatorluğu tarafından benimsenmesinin ardından, İmparator Kostantin (M.S. 324) zamanında Kudüs'ten gelen Apostole Andirea'nın faaliyetleriyle Hristiyanlık şehre yayılmaya başlamıştır. Hristiyanlığın yayılmasıyla Trabzon, Ermenileri de içine alan Doğu Hristiyanlığının merkezlerinden biri haline gelmiştir.³ Trabzon'da uzun bir dönem kale içinde yaşayan Rum, Ermeni ve Gürcü Hristiyan halk bir vali tarafından Bizans'a bağlı olarak yönetilmiştir.⁴ Şehrin haricindeki yani surlarla çevrili kalenin dışındaki Trabzon coğrafyasına Danişmendliler, Bulgar Türkleri, Hristiyan Kumanlar ve Çepniler gibi Türk boyları hâkim olup, güneye uzanan dağlara kadar yerleşmiş Ermeniler de bulunmaktaydı.⁵

Trabzon ve çevresindeki sosyo-kültürel çeşitlilik 1461'de Fatih Sultan Mehmed'in fethiyle daha da artmıştır. İmparator David Komnenos'un şehri teslim etmesinin ardından, Türk-İslam fetih anlayışına uygun olarak İmparator ve ailesi ile şehir civarından toplanan Hristiyan kadın ve erkekler

¹ Ermenilerin tarih sahnesine çıkışı ve menşei hakkında bakınız: **Herodot Tarihi**, çev. Azra Erhat, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1973, s.46, 73, 87, 93, 308, 310, 408; Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)**, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 1, 14, 28, 150, 266; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.43; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.106; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, s.17; Salim Cöğce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, TTK Yayınları, c. 1, İstanbul, 2014, s. 1.

² Cöğce, a.g.m., s. 3.

³ Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, TTK Basımevi, Ankara, 2002, s. 2; Mehmet Ali Türkmenoğlu, **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şeriye Sicillerine Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016, s. 8; Mehmet Havuş, **Karadenizname**, Ajans Türk Yayınları, Ankara, 2002, s. 253.

⁴ Mahmud Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos**, Goloğlu Yayınları, Ankara, 1973, s. 18.

⁵ Faruk Sümer, **Çepniler (Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Rol Oynayan Oğuz Boyu)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 5; Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 28, sy. 26, 2009, s. 146.

İstanbul'a gönderilmiştir.⁶ Bunlardan şehirde kalanların taşınmaz malları belirlenerek vergilendirilmiştir. Sultan Mehmed öncelikle şehrin yönetimini düzenlemiş, sancak beyi ve çeşitli memurlar atamıştır.⁷ İstanbul'a gönderilen Hristiyanlardan boşalan coğrafyaya iskân siyaseti ölçüsünde Müslümanlar yerleştirilmiştir.⁸ Şehir merkezindeki Panagia Chrysokephalos Katedrali Fatih Camii'ne çevrilmiş, ilk Cuma namazı Hagios Eugenius Manastırı'nda kılınmış ve buraya "Yeni Cuma Camii" adı verilmiştir.⁹ İşte bu andan itibaren şehrin Hristiyan ağırlıklı yapısı yerini Müslümanlara bırakmaya başlamıştır.

XVI. yüzyılda her alanda en güçlü devrini yaşayan Osmanlı Devleti, iç ve dış dinamiklerin değişmesi ile XVII. yüzyıla zorlu bir başlangıç yapmıştır. Padişah ve devlet erkânı başta olmak üzere Anadolu'nun bütün köy ve kasabalarına ulaşan sosyal ve iktisadî olumsuzluklar Osmanlı halkını zor koşullarda yaşamaya itmiştir. XVII. yüzyılın başlangıcıyla birlikte bu olumsuz havadan etkilenen şehirler arasında Trabzon'da yer almaktadır. Süregelen Osmanlı-İran savaşlarında Trabzon Limanı Kefe'ye yapılan asker sevkياتına üs olmuş ve kısmen de olsa şehrin doğu-batı ticaret yolundaki önemini etkileyerek limanın yıllık kazancının azalmasına ve ticaret merkezi halindeki rolünü düşürmeye başlamıştır.¹⁰

Celâli isyanları, XVII. yüzyılda Trabzon'un sosyal ve ekonomik dengesini bozan en önemli iç sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹ Başrahip Kemahlı Krikor'un 1634-1640 yılları arasında yazdığı vakâyinâmesinde Ermeni gözünden Celâli dehşetine yer vermektedir. 1603'de Celâli Karakaş Erzincan, Gümüşhane ve Bayburt'tan sonra Trabzon'a geldiği vakit Krikor, Koca isimli bir Hristiyan'ın evinde saklanmış ve şehrin bu sırada "*figan ve gürültüyle çınlamaya başladığını*" kaydetmiştir.¹²

⁶ Antony Bryer, "Greeks and Turkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oak Paper*, sy. 29, 1975, s. 121; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, 1953, s. 217-221.

⁷ Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977, s. 108-110; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nûma (Neşri Tarihi)*, yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, TTK Yayınları, c. 2, Ankara, 1957, s.751; Aşıkpaşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Koç Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 240; Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, çev. Ahmet Cevat Eren, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s.245-259; William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*, çev. Nurettin Süleyman, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2007, s. 56; Avedis Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Harvard University Press, Cambridge, 1969, s. 282-283.

⁸ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrini İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2012, s.19-20.

⁹ Heath W. Lowry, Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA*, TDVY, c.41, Ankara, 1988, s. 298.

¹⁰ Lowry, Emecen, a.g.md., s. 300.

¹¹ Mustafa Akdağ, *Celâli Fetret (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.135.

¹² Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları", *Tarih Dergisi*, c. 13, sy. 17-18, 1963, s. 39-40. Ermenilerin Celâlilere karşı tepkisine dair diğer kaynaklar için bkz: Henry R. Shapiro, "17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni Sosyal ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere: Ermenice Elyazması Kolofonlar", *Toplumsal Tarih*, sy. 265, Ocak, 2016, s.38-45; Hrand D. Andreasyan, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)", *Türkiyat*

Böyle bir devrin tabir yerindeyse aranan kurtarıcısı olarak Osmanlı sadaret makamına geçen Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661) yaptığı icraatlarla gidişatı değiştirmiş, devletin zirveden yıkılışına giden süreci uzatmış ve bir devrin tarihine “Köprülüler” adının verilmesini sağlamıştır.¹³ Osmanlı tarihinde ilk defa şart sunarak sadrazamlığa gelen Mehmed Paşa, devletin iç ve dış dinamiklerini iyice araştırıp çözüme odaklı hareket etmiştir. Sultan IV. Mehmed’in etrafındaki saray ricalinin nüfuzunu kırma amacıyla Valide Sultan taraftarlarını sindirmiş ve Siyavuş Mustafa Paşa’yı katletmiştir.¹⁴ Ardından, Bütçe düzenlemesi ile hazineyi iyileştirmeye çalışmıştır. Devletin karışık vaziyetinden istifade ile Eflak ve Boğdan voyvodalarına isyan için destek veren Rum Ortodoks Patriği III. Partenios’ı idam etmekten kaçınmamıştır.¹⁵

Osmanlı merkez yönetimindeki yerini sağlamlaştıran Köprülü Mehmed Paşa, dış siyasete eğilerek Çanakkale Boğazı’nı Venediklilere karşı güvenceye almış; savaştan kaçan askerleri cezalandırarak donanmayı ıslah etmeye çalışmış; ancak Celâli Abaza Hasan Paşa’nın asi hareketleri nedeniyle yönünü Anadolu’ya çevirmiştir.¹⁶ Abaza Hasan Paşa’yı 1658’de Ilgın Ovası’nda yenen Köprülü, Erdel siyasetini yoluna koymak için geri dönmüştür.¹⁷

Mehmed Paşa’nın 1661 yılında vefatıyla yerine geçen oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (öl. 1676) babasının iç isyanları bastırması sayesinde dış siyasette daha emin adımlarla ilerlemiştir. Erdel ile Eflak-Boğdan Beyliklerinin Avusturya destekli isyan etmesi üzerine Fazıl Ahmed Paşa Uyvar ve Zerinvâr (Yenikale) kalelerini almış ve 1664’de Vasvar Antlaşması’yla Avusturya’ya yenilgisini kabul ettirmiştir.¹⁸ Osmanlıların yirmi bir yıldır alamadığı Girit, 1666-1669 yılları arası uzun bir kuşatma sonucunda fethedilmiştir. Ardından Ukrayna Kazaklarını rahatsız eden Lehistan’a Bucaş Anlaşması’yla üstünlüğün Osmanlılarda olduğu kabul ettirilmiş ve böylece Osmanlı Devleti ulaşabildiği en üst kuzey sınırını elde etmiştir.¹⁹

Çalışmamız, Osmanlı Devleti’nin yeniden ayağa kalkma dönemi olan Köprülü Mehmed Paşa ile istikrarın bozulmadan devam ettirildiği Köprülü Fazıl Ahmed dönemlerini esas alarak

Mecmuası, c. 10, 1953, s. 270; Eremya Çelebi Kömürciyan, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukçyan, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.

¹³ Vahid Çabuk, **Köprülüler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 3-4.

¹⁴ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, c. 4, İstanbul, 2005, s. 79.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK Basımevi, c. 3/1, Ankara, 2011, s. 367-374.

¹⁶ Ahmet Refik Altınay, **Köprülüler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 90.

¹⁷ Mücteba İlgürel, “Köprülüzâde Mehmed Paşa”, **DİA**, TDVY, c. 26, Ankara, 2002, s. 258.

¹⁸ “Çiğerdelen Savaşı” olarak anılan Uyvar kuşatılmasındaki Türk şiddeti ve Avusturya askerlerinin savunmaları o kadar derinden izler bırakacak şekilde anlatılmıştır ki, sonunda “Uyvar önünde Türk gibi kuvvetli” sözü bir darbimesel haline gelmiştir. Vahid Çabuk, a.g.e., s. 95-98.

¹⁹ Abdulkadir Özcan, “Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa”, **DİA**, TDVY, c. 26, Ankara, 2002, s. 260.

hazırlanmıştır. Coğrafi ve kültürel olarak toplumları ortak paydada birleştiren Trabzon şehrinin bu dönemde Ermenilere nasıl yer verdiği merak uyandırmış ve araştırmamıza konu edilmiştir.

Gerçekten de XVII. yüzyılın son yarısında yaşanan değişimler şehir tarihi açısından değerlendirildiğinde, Trabzon gibi önemli bir eyalet merkezinin sosyal-ekonomik tarihinin geliştirilmesi üzerine yapılan incelemelerde Ermenilere yüzeysel boyutta yer verilmiştir. Son yıllarda arşiv kayıtlarına ve şer'ıyye sicillerine dayanarak ortaya koyulan çalışmalar, şehirdeki Ermeni varlığını “gayrimüslim” içeriği içinde ifade etmektedir. Bu husus Osmanlıların gayrimüslim tebaa yönetimiyle yakından alakalıdır. Bu yüzyılın dünyasında henüz millet kavramı modern anlamdaki kullanımına ulaşmasa da Osmanlılardaki gayrimüslim tebaanın hukûkî ve idarî yönetimi dikkat çekicidir. Ancak belirlenen kaidelerin dışında Ermenilerin Müslüman ve diğer gayrimüslimlerden ayrı, kendilerine ait din, dil, kültür ve hatta mimari kanıtları bu şehir üzerinde uzun bir dönem yaşamıştır. Bu nedenle tezimizdeki amaç öncelikle bahsi geçen bu ayrımı sağlayabilmek, ardından şehir tarihi ile Osmanlılar yönetimindeki Ermeni reayanın kültür ve tarihinin araştırılmasına katkı sağlamaktır.

Araştırma konusu olarak tespit edilen bu çalışma için öncelikle tarih araştırmalarındaki usule uygun olarak araştırılmış olup çalışma yöntemi olarak tez konusunun tespiti ile başlanmıştır. Sonrasında ana kaynak olarak seçilen toplam 10 adet şer'ıyye sicili incelenmiş, tespit edilen Ermeni kayıtlarının transkripsiyonu yapılmış ve konularına göre tasnif edilmiştir. İncelenen sicillerin ihtiva ettiği tarihler şunlardır: 1835 (1065-1066/1655-1656), 1836 (1067-1069/1657-1659), 1837 (1068-1069/1658-1659), 1838 (1069-1072/1659-1662), 1839 (1073-1074/1663- 1664), 1840 (1074-1075/1664-1665), 1841 (1074-1082/1664-1672), 1842 (1075-1076/1665-1666), 1843 (1076-1077/1666-1667), 1844 (1077-1078/1667-1668). Böylece, 1835-1844 numaralı sicillerin H. 1065-1082/ M. 1655-1672/ yılları arasındaki toplam 17-18 yıllık kadı sicilleri ele alınmıştır.

Genelden ayrıntıya inen bir anlatımın benimsendiği araştırmamızın girişinde kısaca şehir tarihinden bahsedip, XVII. yüzyılın daha iyi anlaşılması için Köprülüler Dönemine değinilmiştir. Burada araştırmanın amacı, önemi, içeriği ve metodu kullanılan kaynaklar hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölüm, yaptığımız okumalar ve araştırmalara dayanarak çeşitli soruların tefekkürü sonucu kaleme alınmıştır. Ermenilerin Gregoryanlıkla ilişkisi nedir? Ermenilere kimlik kazandıran unsur nedir? Ermenilerin bir bütün olmasında dinin etkisi nedir? Gregoryan cemaatinin oluşum aşaması ve dinî esasları nedir? Ermeni kilisesinin oluşumunda Osmanlı Devleti'nin katkısı nedir? Gayrimüslim tebaanın dinî ayrılıklarını göz önüne alarak oluşturulan Millet Sistemi'nde Osmanlıların Ermeni cemaatine verdiği yer nedir? İşte bu soruların cevapları çalışmamız ve bu bölüm için tarihi arka plana oturtulmuştur.

İkinci bölüm çalıamamızın bel kemiğini oluşturan en önemli mesai çerçevesinde şer'ıyye sicilleri gibi orijinal kaynaklara göre şekillendirilmiştir. Toplumsal hayata ait akla gelebilecek her alanda kayıt içeren davalar, Osmanlı hukuk tarihçilerinin kıstas aldığı gibi şahıs, vesâyet, aile, miras, borç-alacak, mülk satışı ve ihtilafları, vergilendirme ve suç-ceza olarak ayrı ayrı incelemeye tabi tutulmuştur. Birden fazla sorunun tek bir davada tartışılması da mümkünken bunların tasnif, tahlil, tenkit ve terkiinde Ahmed Akgündüz-*Şer'ıyye Sicilleri*, Sadri Maksudi Arsal- *Türk Hukuk Tarihi*, Fahrettin Atar- *İslam İcra ve İflas Hukuku*, Mustafa Avcı- *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Mehmet Akif Aydın- *Türk Hukuk Tarihi*, Halil Cin- *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ahmed Akgündüz, Halil Cin- *Türk-İslam Hukuk Tarihi* ve Ahmet Mumcu- *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* eserleri kaynak alınmıştır. Böylece, örfî ve şer'i olarak düzenlenen Osmanlı hukukunun işleyişi mahkemeye yansıyan örnekleriyle birlikte ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Örnek davalar üzerinden Ermenilerin karşılaştığı sorunlar, mahkemenin soruna bulduğu çözüm ve hukukta Ermenilerin nasıl yer bulduğu tartışılmıştır.

Üçüncü bölüm, ikinci bölüm aksine Osmanlıların Ermenilere bakışını değil Ermenilerin Osmanlı yönetimine ve reayası içinde duruşunu içermektedir. Şer'ıyye sicillerinden elde edilen tespitler, şehir tarihi araştırmacılarının çalışmalarıyla harmanlanıp XVII. yüzyılda Trabzon şehrinde yaşayan Ermeniler hakkında çıkarım ve değerlendirmeler verilmiştir. İkincil araştırma kaynakları yanında şehri seyahat eden Evliya Çelebi, Âşık Mehmed ve P. Minas Bijişkyan gibi önemli seyyahların eserleri haricinde H.W. Lowry- *Trabzon şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, M. Hanefi Bostan- *"XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri"*, Kenan İnan- *XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat* ve Miraç Tosun- *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler(1700-1770)* adlı çalışmalarına sıkça başvurularak Ermenilerin nüfus hareketliliği, yaşadığı bölgeler, kullandığı dil ve alfabe, yer ve şahıs adları, yaptıkları meslekler ile Müslüman ve Rumlarla ilişkileri incelenmiştir. Elde edilen veriler sicil verileriyle de karşılaştırılarak Ermeniler penceresinden Trabzon özelinde Osmanlılara bakış değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KONUNUN TARİHİ ARKA PLANI: ERMENİ KİLİSESİ VE KLASİK DÖNEM OSMANLI YÖNETİMİNDE ERMENİLER

1.1. Ermeni Din-Millet İlişkisi ve Gregoryan Mezhebi

Tarihte Roma-Bizans ve Pers-Sasani dünyası arasında ‘bölünmüş’ ve ‘arada’ bir konumda bulunan Ermeniler için en erken Hristiyanlığı kabul tarihi 314 yılı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ En eski Ermeni tarihçileri olan Agatangelos, Khorenli Moses, Pawstos Buzand, Ghazar Barbeci, Sebeos ve Elishe’in eserleri Ermeni tarihini Hristiyanlık bahsi üzerinden anlatmaktadır. Nihayetinde Ermeniler Hristiyanlığı kabulde bir millet olma bilincine kavuşmuş olup, kendilerini siyasal, kültürel ve dinî olarak diğerlerinden farklılaştırarak din-millet bütünlüğünü delillendirme arzusu gütmüştür. Miafizit teolojisi benimsenerek Bizans Ortodoksluğunun dışına çıkmış ve ayrıca komşuları bulunan Süryânî ve Yunan kültüründen de ayrılmış Ermeni halkı, tek bir kilise etrafında diğerlerinden bağımsız şekilde örgütlenerek, geliştirdikleri alfabe ile din temelli bir kimlik kazanmıştır.²¹

451 yılında toplanan Kadıköy Konsili’ne katılmayan Ermeniler diğer doğu kiliseleriyle birlikte “İsa’nın tek bedende insani ve ilahi olmak üzere iki tabiatlı olduğu” görüşünü reddetmiştir. Bağımsızlık politikasına devam eden kilise, V-VI. yüzyıllar arasında toplanan konsillere katılmamış ve Kadıköy kararlarının reddini yenilemiştir. Ermeni Kilisesi’nin kutsal merkezi ve kilise kararlarının çıktığı yer Eçmiyazin (Vağarşabat) iken 484/485 yılında merkez Dvin’e taşınmıştır. Dvin’de 554 yılında toplanan konsil Nesturîlerin sapkın olduğuna karar vermiş ve Efes Konsili’ndeki iman ikrarının doğruluğunu bir kez daha yinelenmiştir. Dvin’deki üçüncü konsilde ise kesin olarak Ermeniler, Ortodoks Kilisesi’nden ayrılmıştır.²²

²⁰ ‘Tarihte ilk Hristiyanlığı kabul eden devlet’ olarak literatüre geçmeye çalışan Ermeniler hakkında yapılan yeni çalışmalar, bu tespitin yanlış olduğunu hem konum hem de siyasî sebepleriyle ortaya koymaktadır. Roma-Bizans ve Pers-Sasani dünyası arasında ‘bölünmüş’ ve ‘arada’ bir konumda bulunan Ermeni halkının Zerdüş baskılardan sıyrılıp, henüz Roma’nın dahi kabul etmediği Hristiyanlığı topyekûn benimsemesi mantıksız bulunmaktadır. Yine Roma ve Yunan yazılı eserlerinin buna yer vermemesi ve Anadolu’da Ermeni Hristiyanlığına dair bulguların olmaması, Ermeniler için en erken Hristiyanlığı kabul tarihinin 301 değil 314 yılı olduğu sonucunu karşımıza çıkarmıştır. Turhan Kaçar, “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, Tarihte Türkler ve Ermeniler, **TTK Yayınları**, c. 1, İstanbul, 2014, s.127.

²¹ Kaçar, a.g.m., s. 127-131.

²² Güner Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, TTK Yayınları, c. 1, İstanbul, 2014, s.185-187.

Ermenilerin ana kitlesi miafizit karakter taşıyan geleneksel Ermeni Ortodoks veya Ermeni Apostolik Kilisesine bağlılığını korumakla birlikte, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda misyonerlik faaliyetleri ile az bir kitlesi tarafından da olsa Katolik ve Protestan inancı benimseyenler olmuştur. Bundan başka, Ermenilerin büyük çoğunluğu *Gregoryan* mezhebindendir.²³ Ermeni toplumuna Hristiyanlığı yayan Aziz Grigor veya diğer adıyla Aziz Lusavoriç'den (*Lusavoriç Ermeni Kilisesi* olarak da anılmakta) ismini alan Gregoryanlığın sadece Ermenilere atfedilmesi de yanlıştır. Nitekim Ermeni olmayan fakat Gregoryan mezhebine bağlı birçok Fars, Türk, Gürcü gibi milletler de bulunmaktadır.²⁴

Ermeni Kilisesinin temel öğretileri ve uygulamaları şunlardır:

1. Geleneksel Gregoryan Kilisesi, Süryânî ve Kıptî Kiliseleri gibi miafizit bir kilisedir ve patriklerine *katolikos* denir.
2. Ayinlerde kullanılan ekmeğe maya, şaraba ise su katmamaktadır; vaftiz ayinleri farklılık gösterir.
3. Ermeni mimari yapısı ayırt edici yapılar olup, kilisede ikon kullanmazlar.
4. Noel 6 Ocak'ta kutlanır, çam süslenmez.
5. I. Büyük Sahak (öl. 439)'a kadar din adamlarının evlenmesi serbesttir. Kilise, kendi belirlediği şartlarda boşanmaya izin vermektedir.
6. Kilisenin günlük ibadetleri sabah ve akşam yapıp, Pazar günü haftalık ibadet günüdür ve yılın belirli günleri icra edilen ayinler, törenler, yortular, oruçlar, perhizler ve dinî ziyaret uygulamaları yapılmaktadır.²⁵

1.2. Klasik Dönem Osmanlı Yönetiminde Ermeniler

1.2.1. Osmanlıların Gayrimüslim Yönetim Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim yönetim sistemi, İslam dinini esas alarak oluşturulmuştur. Kur'an ve hâdis temelinde insanlar inanan yani *mü'min* ve inanmayan yani *kâfir* olarak ikiye ayrılmıştır. Mü'minler ve kâfirler olarak yapılan sınıflandırma "*Müslimler ve gayrimüslimler*" olarak ifade edilmektedir. Gayrimüslim ifadesi, başka bir ayırım gözetmeksizin Müslümanlar dışındaki tüm grupları içine katmaktadır. Gayrimüslim devlete *dârü'l-harb*, barış yapılan gayrimüslim devlete

²³ Kadir Albayrak, "Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 142-143.

²⁴ Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, sy. 1, 1996, s. 119.

²⁵ Albayrak, a.g.m., s.144-145.

dârü's-sulh/dârü'l-ahd, eman verilmiş *dârü'l-harb* gayrimüslim vatandaşa *müste'men* ve İslam ülkesi tebaası olanlara *zimmî* denilmektedir.²⁶

Osmanlı Devleti'nin *zimmî* hukuku, ilk defa gayrimüslim reayanın yönetimine yer verilen Medine Sözleşmesi'ni esas alarak belirlenmiştir. Buna göre *dârü'l-islâm* ülkesinde yaşayan *zimmî*ler vatandaş sayılmış, özel statüler dışında Müslimlerle aynı hak ve özgürlüklere sahip olarak yaşamıştır.²⁷ *Zimmî* hukukuna göre, gayrimüslim vatandaşlar vergi vermek kaidesiyle askerlikten muaf tutulmuş; Osmanlı mahkemelerinin yanında kendi mahkemelerini kurma yetkisi verilmiş; yüksek memurluklar haricinde devlet memuru olabilme hakkı tanınmış; gayrimüslimlere ibadet kısıtlaması veya zorlaması yapılmamış; can ve mal güvenliği devletin korumasına alınmıştır.²⁸

Osmanlı Devleti, tebaasına hukuk kaideleriyle temellendirdiği bir düzen belirlemiş ve bu düzen gayrimüslim tebaaya bazı kısıtlamalar getirmiştir. Mesela, gayrimüslimlerin yeni mabed yapımına genellikle izin verilmez; ibadet saatlerinde çan çalınmaz ve bayramlarda taşkınlığa müsamaha gösterilmez; Müslümanlarla gayrimüslimler aynı kılık kıyafeti giyinemez ve bunların arkadaş olmalarına hoş bakılmazdı. Uygulanan bu sınırlamalar, siyasî üstünlüğün İslam dini ve devletinde olduğunu göstermek için koyulmuştur.²⁹ *Zimmî* tebaanın durumu günümüz bakış açısıyla değil de dönemin şartları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Burada da Millet Sisteminin bilinmesinin gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

1.3. Millet Sistemi Düzeninde Ermenilerin Yeri ve Ermeni Patrikhanesinin Kuruluşu

Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar başta olmak üzere birçok toplumu içinde barındıran ve çeşitli toplumların bir arada hoşgörü içinde yaşamasını sağlayan Osmanlılar, bireye toplum olma düşüncesini kazandırma ve bireyin sorumluluğunu topluma vererek birlik-beraberlik oluşturma anlayışını benimsemiş bir devlettir.³⁰ Bu anlayış Fatih Sultan Mehmed tarafından "*Millet Sistemi*" adı altında hukukî bir zemine bağlanmıştır. Millet sistemi, her cemaatin dinî ve örfî işlerini bağlı bulundukları cemaat liderlerinin meclisinde halletme imkânı vermiş ve her cemaatin kendi din ve mezhep esasına göre örgütlenmesini sağlamıştır. Osmanlılarda her cemaat, liderini kendi seçip devlet

²⁶ Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *DİA*, TDVY, c. 13, İstanbul, 1996, s. 418.

²⁷ Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA*, TDVY, c. 44, İstanbul, 2013, s. 428.

²⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s.20; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 7, 2003, s. 126.

²⁹ Özel, a.g.md., s. 420-426.

³⁰ Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 8, Sonbahar, 2011, s. 61.

onayına sunmuştur. Patriklerin siyasi işlerden uzak tutulması adına, nüfuz edinmesinin önüne geçilmiş ve reayaya verilen cezalar yöneticileri için de geçerli tutulmuştur.³¹

Millet Sisteminde birey, etnik ve lisanına bakılmaksızın ait olduğu din-mezhebine göre bir cemaate bağlanmıştır. Mesela Ermeniler Gregoryan, Katolik ve Protestan milleti halinde ayrı ayrı teşkilatlanmıştır.³²

Sistem içinde Ermenilerin teşkilatlanması ve kilisenin gelişimi Fatih dönemine kadar beklemiştir. Fetihden önce İstanbul'da Ermeni kiliselerinin olduğundan söz edilse dahi Rum Ortodoks baskısıyla karşılaşmış ve cemaatin kiliseleri yakılmıştır. Bizans tarafından yeterli ruhânî alt yapıya sahip Ermeni cemaatine bağımsızlık verilmemiş ve Ermeni Episkoposu Hovakim tanınmamıştır.³³

Fatih Sultan Mehmed, 1453 fethiyle ilk imtiyazı Ortodoks Rumların ardından Yahudilerle birlikte Ermenilere vermiştir. Çingene, Süryânî, Suriye-Mısır Monofizitleri ve Bogomiller İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlanmıştır.³⁴ 1461'de Piskopos Hovakim, Fatih tarafından Bursa'dan İstanbul'a getirilmiş ve Patriklik fermanıyla Anadolu ve Rumeli'deki Ermenileri idare yetkisi Hovakim'e verilmiştir. Patrikhâne ilk olarak Samatya'da bulunan Sulu Manastır'da (Sürp Kevork Kilisesi) hizmet vermiştir.³⁵ 1516 yılında Yavuz Sultan Selim Habeş, Kıptî ve Süryânî idaresini Kudüs Ermeni Patriği III. Serkis'e vermiş ve sonrasında 1521'de Kanuni'nin yayınladığı ferman ile bu sistemin devamlılığı sağlanmıştır. Yavuz ve Kanuni fermanları, günümüze ulaşmayan Fatih'in fermanına atıf yapmıştır.³⁶

Aslında, Fatih döneminde Bursa'dan İstanbul'a getirilen Hovakim'den itibaren XVI. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'daki Ermeni liderine verilen unvan "patrik" değil "marhasa" veya diğer adıyla "murahhasa"dır. Marhasa bir bölgedeki en yüksek rütbeli din adamını ifade etmektedir.³⁷ Trabzon'da da bulunan marhasalık ile Trabzon Ermenileri idare edilmiştir. Trabzon'un en büyük Ermeni kilisesi Aya Filipo'daki (Bugünkü Esentepe Mahallesi) Amenapirgiç (Kaymaklı) Manastırı

³¹ Özcoşar, a.g.m., s. 130.

³² İlber Ortaylı, "Millet", **DİA**, TDVY, c. 30, İstanbul, 2005, s. 218.

³³ Bizans döneminde İstanbul'da bir Ermeni episkoposluk merkezinin var olduğu ve Fatih döneminde episkoposluğun derecesinin yükseltildiğine dair görüşlerde mevcuttur. Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", **DİA**, TDVY, ek-1, İstanbul, 2016, s. 670; Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Toplumunda Ermeniler", **Osmanlı Toplum Yapısı ve Millet Sistemi**, ed. Nejla Günay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 215.

³⁴ Eryılmaz, a.g.e., s.29, 34.

³⁵ Nejat Göyünç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, c. 10, Ankara, 2002, s. 234-235.

³⁶ Eryılmaz, a.g.e., s. 63-65.

³⁷ Ramazan Erhan Güllü, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Statüsü", **Türkler ve Ermeniler (Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri)**, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermen-patrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/> (07.10.2021)

olup, etrafını Asdçadzadzin, Surp Ohannes ve Surp Yerartutyun Kiliseleri çevrelemektedir. Amenapirgic Manastırından önceki Ermeni mabeti ise İskenderpaşa'ya açılan kapısıyla (bugünkü Taksim) ve mezarlığıyla Çarkaban (Surp Stepanos) Kilisesi'dir. Ermeni marhasalık makamı olarak geçen Surp Oksent ise Meydan'a yakın yerde yer alır ve mezarlığı vardır.³⁸

Bunun dışında, İstanbul Patrikliğinin yanında *katalikosluk* denilen ruhânî bir makam bulunmaktadır. Bu makam sırasıyla Akdamar ve Sis'e (Kozan) ardından Eçmiyazin'e geçmiştir. İstanbul Patrikhânesi ilk dönemden bugüne kadar Eçmiyazin'e bağlılığını sürdürmüş ve patrik atamalarını belirlemiştir. Katalikos ruhânî liderlerinin patriklik mücadelesi halk arasında anlaşmazlıklara neden olmuş ve Osmanlı Devleti'nin bir iç sorununa dönüşmüştür.³⁹ Ermeni Patriklik makamı, devletin sarsıntılı zamanlarında Papalık, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlılara karşı kullanılmıştır. Millet Sistemi hiyerarşisinde Rum Ortodoks Patriği önde olmasına rağmen, Rumların isyanlara destekçi tavırları itibar kaybetmelerine neden olmuş ve yerlerini Ermeniler almıştır. Böylece Ermeniler, XIX. yüzyılda isyanlarının başlamasına kadar Osmanlı Devleti'nde "*millet-i sâdıka*" olarak anılmış ve birçok devlet kademesinde görev almıştır.

1.4. Gayrimüslim Yönetim Anlayışı İçinde Ermenilerin Yeri (Hukuk, Kılık-Kıyafet ve İbadet Çerçevesinde Hakları)

Osmanlıların Ermeni milletine verdiği hak ve sorumluluklar devlet tarafından gayrimüslim yönetim anlayışı çerçevesinde ele alınmış ve çok belirgin olmayan farklarla Ermeniler diğer cemaatlerden ayrılmıştır. Bu farklılık genellikle dış görünüm ve ibadet yönlü olup, hukukî hakları diğer gayrimüslim reaya gibidir. Hukuktan kasıt, Ermenilerin hem cemaat mahkemelerine hem de kadı mahkemelerine başvurup adalet arayışını gerçekleştirebilme özgürlüğünün mevcut olmasıdır.

Ermeni cemaat liderleri kendi cemaat üyelerinin evlenme, boşanma ve miras paylaşımı gibi şahsi olarak nitelendirilen ve özel hukuka giren anlaşmazlıklarını muhakeme etme yetkisine sahipti. Osmanlı Devleti cemaat mahkemelerinde yürütülen şahsi hukuk davalarına müdahale etmezken, kamu düzenini ilgilendiren ve Müslümanlarla olan her türlü anlaşmazlığı kadı mahkemesine taşımaktaydı.⁴⁰ Ancak bunun dışında Ermenilerin özel hukuk alanında dahi birçok kez mahkemeye başvurduğu incelenen sicillerde görülmektedir.⁴¹

³⁸ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası 1817-1819*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 107, 108, 137.

³⁹ Seyfeli, a.g.m., s. 670.

⁴⁰ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 246-247.

⁴¹ Konunun daha kapsamlı anlatımı ikinci bölümde bulunmaktadır.

Kadı tarafından yürütülen Kadı mahkemesinde Ermeniler, müzekker kişi *Ermeni/İrmeni*, müennes kişi ise *Ermeniyye/İrmeniyye* olarak sicillere kaydedilmiştir.⁴² Bundan başka Ermenilerin kimlik bilgileri verilirken *kimesne/nasrânî/zimmî* gibi genel gayrimüslim tabirleri de kullanılmıştır. Yine, erkek Ermeni'nin nesebi *veled-i*, kadının ki ise Müslümanlarda olduğu gibi *bint-i* ifadesiyle verilmiştir.

Osmanlı Devleti toplumsal yaşam içinde tebaasının statüsünü ve farklılığını ortaya koymak amacıyla giyim-kuşama dair bir takım düzenlemeler ve kısıtlamalar getirmiştir. Çağdaş toplumlarda çoğunlukla yönetici-yönetilen, hür-köle, kadın-erkek ve din ayrımını gözeten kılık-kıyafet düzenlemeleri Osmanlılar için de geçerli kıstaslar olmuştur. Ayet ve hadislerde kâfir giysilerinin giyilmemesini ve Müslümanların müşriklere benzememesini buyuran hükümler Osmanlı Devleti için belirleyici olmuştur.⁴³ Bu anlayış üzerinden Osmanlılar kılık-kıyafet düzenlemesini bir amaca bağlamıştır. Uygulamadaki asıl amaç inanç kaideleriyle örtüşse de dinsel aidiyetliğe dayalı oluşturulan Millet Sistemi anlayışı çerçevesinde Osmanlı sosyal yapısını korumak ve bu toplumsal yapının sağlıklı işlenmesini sağlamak ön planda olmuştur.⁴⁴

İster kadın ister erkek olsun bir Ermeni, Müslümanlardan gösterişli, pahalı, süslü görünemez hatta aynı renk ve desenlere sahip kıyafetleri de giyemezdi. II. Selim döneminde konuyla ilgili düzenlemelerde Ermeni kıyafeti, Yahudilerle bir tutulmuştur.⁴⁵ Sadece Ermeni kadınların başlarına fazla olmamak kaydıyla kırmızı üzerine sarı çubuklu bir kuşak sarılmasına izin verilmiştir. Ermeni kadınlar diğerleri gibi ferace giyemeyecek, külah ve kavuk altına bir çeşit takke, fahir terlik (bir çeşit takke, arakiyye) kullanacak, içlerine siyah ve külrengi Bursa kutnusu (suni ipekten kumaş) giyeceklerdi. Bunlar Rum, Süryânî ve diğer gayrimüslimlerden farklı olup, Ermeniler için ayırt edici olmuştur.⁴⁶ Devletin ileri sürdüğü kurallar Ermeni örf ve adetlerinden bağımsız değildi. Bir Ermeninin sokakta giyiniş davranış halleri aslında kendi kültür ve örflerinin de uygulamalarını bir nebze yansıtmaktaydı.

⁴² Arapça'da şahıslar cinsiyet bakımından eril ve dişil olarak ikiye ayrılır. Erkek için müzekker; kadın içinse müennes tabiri kullanılır.

⁴³ **Ku'an-ı Kerim**, Nisa Suresi, 144. Ayet; Bakara Suresi, 120. Ayet.120; En'am suresi, 150. Ayet; Yunus Suresi, 41. Ayet; Kafirun Suresi, 1-6. Ayetler; Nahl Suresi, 94. Ayet; Enfal suresi, 73. Ayet; Tevbe Suresi, 71. Ayet 71; "*Doğrusu bunlar kâfirlerin giysilerindendir. Onları giyme!*" için bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **el-Câmi' u's-sahîh**, nşr. Muhammed Zühre b. Nasr, (b.y. Necât, 1422/2001), "Libas", 25; *Müşriklere ait giysileri giymekten seni menediyorum.*" İçin bkz: Ebû Dâvûd Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, **es-Sünen**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (b. y. Beyrut, 1403/1983), "Libas", 8.

⁴⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet," **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, c. 4, İstanbul, 1985, s. 996.

⁴⁵ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", **Osmanlı Tarihi ve Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c. 1, sy. 1, 1990, s. 120.

⁴⁶ Namık Sinan Turan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslümlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, c. 60, sy. 4, 2005, s. 247.

Bunlar haricinde tüm gayrimüslimlerin Müslümanların evlerinden daha ihtişamlı evde oturmasına, ata binmesine ve kılıç kuşanmasına hoş bakılmamıştır.⁴⁷ Kılık-kıyafet ve gündelik yaşamdaki dış görünüş sadece Müslüman-gayrimüslim ayrımı açısından değil, cemaatler arası ayrımı da göz önünde tutmaktaydı. Hatta bazı cemaat liderleri farklı cemaat mensupları ile benzer giyinmek istememekteydi. Cemaatlerin bu arzusu hiç şühesiz kendi örf ve adetlerini muhafaza etmekten gelmektedir. Osmanlı sultanları cemaatlerin bu isteklerine zaman zaman olumlu geri dönüşler yaparak, cemaatlerin benzer görünümlü kıyafet ve renklerini birbirinden ayırmıştır. Din faktöründen başka zenginlik ve fakirliğe göre de bir ayrım yapılmaktaydı. Mesela zengin bir Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar veya zanaatkârlar Müslümanlar gibi giyinip yaşayabilmekteydi.⁴⁸

Osmanlı Devleti İslam Hukuku hükümlerinden kaynaklı olarak gayrimüslimlerin ev ve ibadethane yerlerine, ibadethanelerinin yapım ve onarımıyla ilgili birtakım kısıtlamalar koymuştur. Mahalle düzeninin korunması adına cami çevresindeki Müslüman evlerin gayrimüslimlere satışına izin verilmemiştir. Gayrimüslim ibadethanelerinin ise eski haline bağlı kalmak şartıyla tamirine izin verilmiş, ancak ibadet açısından nüfus dağılımı da gözönünde bulundurularak yeni bir kilise veya benzer bir yapının inşasına izin verilmemiştir. Bunun dışında devlet, kiliselerin iç düzenine ve teşkilatlanmasına hiçbir şekilde karışmamıştır.⁴⁹

Trabzon’da Ermeni evleri, Ermeni kiliselerinin yaygın bulunduğu doğu kesimde yer almaktadır. Dolayısıyla kilise merkez alınarak çevrelenmiş bir oturma düzeni hâkimdi.⁵⁰ XVII. yüzyılda Trabzon’da yeni bir kilise yapılmamışken, şehrin öne çıkan Ermeni yapılarından Amenapırgiç Manastırının “Asduadzadzin”, “Surp Ohannes” ve “Surp Yerortutyun” adlı üç şapeli 1622 yılında tamir edilmiştir. 1688’de Manastırın keşiş odaları Surat Hatun, Hodjikin ve Masya Hatun gibi birçok hayırsever tarafından yaptırılmıştır.⁵¹

Kiliselerin tamiri için gerekli olan malzemelerin ananeye göre eski ve kullanılmış olması gerekmektedir. Ancak, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (öl. 1691) bu yasağı kaldırarak onarım işinin kullanılmamış malzemeye yapılmasını sağlamıştır.⁵² Tüm bunlar, Osmanlıların sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de güvenceye aldığına işaret etmektedir. Nitekim devlet

⁴⁷ Özel, a.g.md., s. 426; Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, s. 123.

⁴⁸ Turan, a.g.m., s. 250.

⁴⁹ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, s. 124.

⁵⁰ Lowry, a.g.e., s. 54.

⁵¹ Hamiyet Özen, Süheyla Birlik, “Tarihi Eserlerin Tescil Süreci ve Sonrası Sorunları: Trabzon Kaymaklı Manastırı Örneği”, *Mimarlık Dergisi*, sy. 30, 2008, s. 55.

⁵² Y. Gamidas Çarkıcıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa Yayınları, İstanbul, 1953, s. 18.

Müslümanların manastır ve kiliselere saldırı yapmasına müsamaha göstermemiş ve suçluları cezalandırmıştır.⁵³

⁵³ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrı Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, s. 125.

İKİNCİ BÖLÜM

2. XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA (1655-1672) TRABZON'DAKİ ERMENİLERİN KADI SİCİLLERİNE YANSIYAN DURUMLARI

Osmanlı hukuk sisteminin somut kanıtları olan “şer’iyye sicilleri” diğer İslam ülkelerinden farklı olarak Osmanlı Devleti’ne has bir tarzda oluşturulmuş, sosyal ve ekonomik birçok konuyu içinde barındıran Osmanlı tarihinin en önemli vesikalarıdır. Bu vesikalar devletin yargı ve yürütme kurumunu temsil eden kadı tarafından tutulmuş, kaydedilmiş ve korunmuştur. En eski defter Bursa Sicilleri olmakla birlikte merkez ve eyaletlerde tutulan kayıtlar, birinci el kaynak olarak günümüz araştırmacılarına zengin bilgiler sunmaktadır.

Sicillerin tutulduğu ve muhafaza edildiği kadı binası, sicillerde “*meclis-i şer’i, mahfil-i şer’i*” olarak adlandırılan Osmanlı Mahkemeleridir. Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılan merkez ve eyaletlerdeki mahkemelerin haricinde cemaat mahkemeleri de Osmanlı mahkemeleri içinde yer almaktadır. Bunların yargı ve işleyiş mekanizması Kadı Mahkemelerinden ayrı olup, mahkeme davaları kendi din adamları tarafından kaydedilerek saklanmıştır. Esas itibarıyla şer’i ve örfi hukuk sistemini benimseyen Osmanlı Kadı Mahkemeleri, ağırlıklı olarak Hanefi mezhebini ekol alan fıkıh kitaplarına göre şer’i davalara bakmıştır. Örfi içerikli davalara ise kanunnameler ile hükmedilmiştir.⁵⁴

Trabzon Sicilleri, H. 963-965’den başlayıp H. 1253-1255 yılına kadar gelen toplam 297 defterden oluşmaktadır. Bunlardan 1835-1844 numaralı defterler araştırmamıza kaynak olan sicillerdir. Bunlar 17-18 yıllık bir döneme ait toplam 10 adet şer’iyye sicilidir. M. 1655-1672 (H. 1065-1082) yıllarını kapsayan bu siciller kronolojik açıdan bir düzen içermemektedir. Savaş, doğal afet, görevi suiistimal etme gibi çeşitli nedenlerle zaman içinde zarar görmüş veya kaybolmuş olan Trabzon Sicillerinden 1838 numaralı defter sayfalarının üst kısımları yanmış olup, eksik sayfaları bulunmaktadır. 1840 numaralı defterde ise alt kısımlar az hasarlı durumdadır.

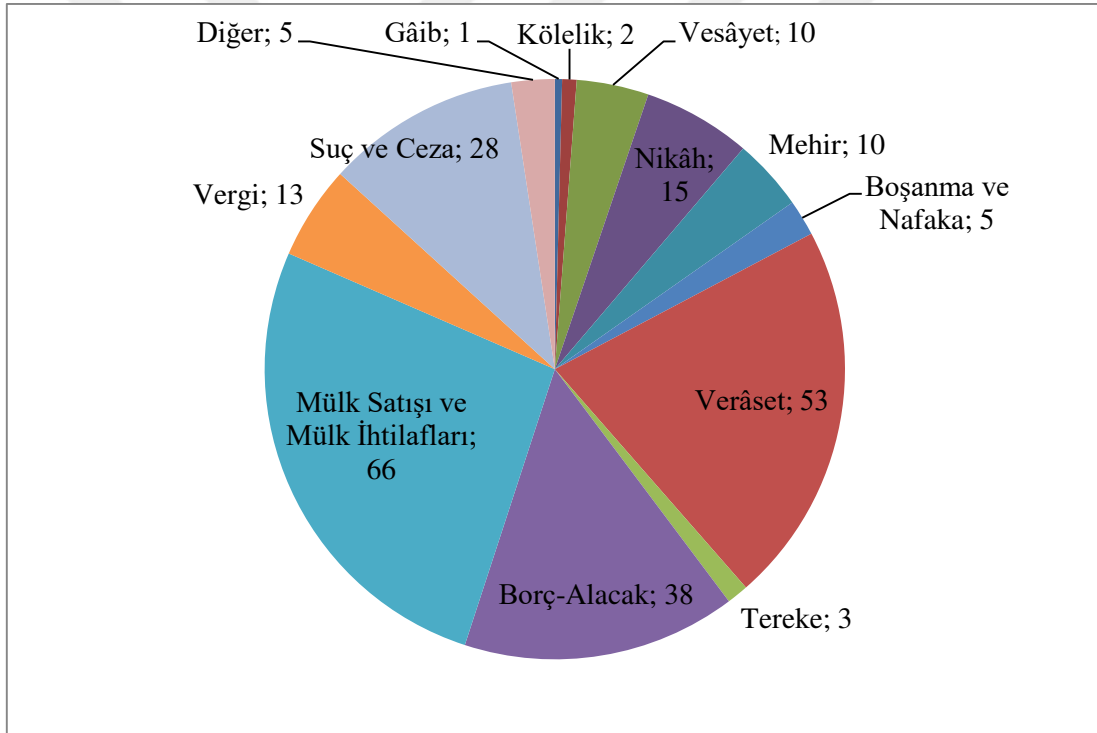
İncelediğimiz siciller klasik Osmanlı şer’iyye sicilleri sistemiyle yazılmıştır. Kayıtlar, kendine öz hukuk terminolojisine sahip Osmanlı Türkçesiyle *rik’a*, *ta’lik*, *divanî* tarzda tutulmuştur. Genellikle sicillerin ön veya arkalarına kaydedilen i’lâm, hüccet, ferman, tereke, tezkere, vd.

⁵⁴ Yunus Uğur, “Şer’iyye Sicilleri”, *DİA*, TDVY, c. 39, İstanbul, 2010, s. 8-11.

kayıtlardan başka defterlerdeki büyük çoğunluğu davalı ve davacıların mahkeme nezdindeki şikâyet ve arzularını konu alan davalar oluşturmaktadır.

1835-1844 numaralı sicillerde yapılan araştırmamızda Ermeni kayıtları tasnifi yapılmış ve kayıtlar üzerinden açıklamalara yer verilmiştir. Bu tasnife göre; şahıs davalarından gâiblik 1 (0,40), kölelik 2 (%0,80); vesâyet davaları 10 (%4,01); aile davalarından nikâh 15 (%6,02), mehir 10 (%4,01), boşanma ve nafaka 5 (%2); miras davalarından verâset 53 (%21,28), tereke 3 (%1,20); borç-alacak davaları 38 (%15,26); mülk satışı ve mülk ihtilafı davaları 66 (%26,50); vergi davaları 13 (%5,22); suç ve ceza davaları 28 (%11,24) adettir. Grafik 1’de diğer olarak ifade ettiğimiz 1 nişan anlaşmazlığı, 1 din değişimi anlaşmazlığı ve 3 ticaret ile ilgili anlaşmazlık davaları (%2) da belirlenmiştir. Böylece ilgili kaynaklarda toplamda 249 adet Ermeni kaydı tespit edilmiştir.

Grafik 1: 1835-1844 Numaralı Sicillerdeki Ermeni Davalarının Konularına Göre Dağılımı

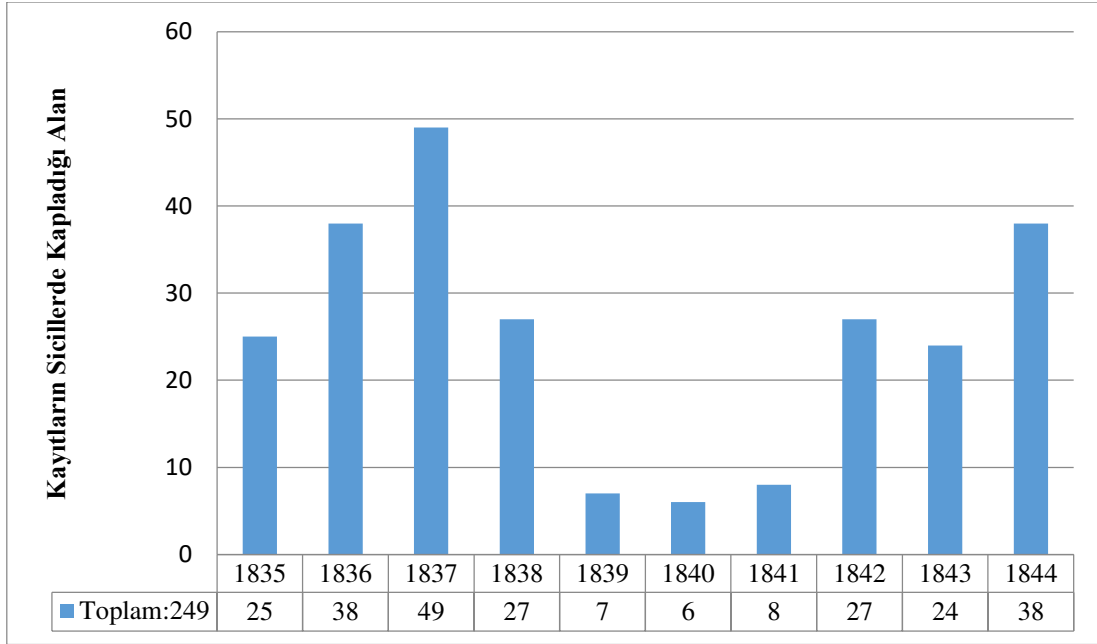
Tablo 1: Ermenilerle İlgili Davaların Bulunduğu Belge Numaraları

Dava Konusu	Sicil ve Sayfa Numaraları
Gâib	Defter nr. 1840, vr. 14b/3
Kölelik	Defter nr. 1842, vr. 59b/; Defter nr. 1837, vr. 42a/8
Vesâyet	Defter nr. 1836 vr. 12a/8, 43a/7, 52a/3; Defter nr. 1837, vr. 30b/2, 46b/2, 46b/3; Defter nr. 1838, vr. 52a/1; Defter nr. 1839, vr. 83b/5; Defter nr. 1844, vr. 62b/2, 67b/3

Tablo 2: (Devamı)

Dava Konusu	Sicil ve Sayfa Numaraları
Nikâh	Defter nr. 1835, vr. 36a/3, 52b/5; Defter nr. 1837, vr. 47b/4, 55a/5; Defter nr. 1838, vr. 20b/5, 83b/6, 112a/3; Defter nr. 1839, vr. 11a/1, 11a/3; Defter nr. 1841, vr. 14b/7; Defter nr. 1842, vr. 39a/4, 55b/5; Defter nr. 1843, vr. 93b/5, 93b/6, 93b/8
Mehir	Defter nr. 1835, vr. 26b/3, 39b/2; Defter nr. 1836, vr. 16a/6, 31b/4; Defter nr. 1837, vr. 66a/1, 69b/2; Defter nr. 1838, vr. 6a/4; Defter nr. 1839, vr. 50b/ 2; Defter nr. 1842, vr. 62b/2; Defter nr. 1843, vr. 25b/1
Boşanma-Nafaka	Defter nr. 1837, vr. 47a/2; Defter nr. 1843, vr. 6b/2; Defter nr. 1844, vr. 36b/4, 53a/3, 68b/2
Verâset	Defter nr. 1835, vr. 5b/5, 11b/2, 27b/3, 42a/1; Defter nr. 1836, vr. 12b/3, 12b/3, 13a/1, 17b/4, 18b/6, 22a/1, 27a/4, 31a/3, 31a/4, 42b/4, 52a/4; Defter nr. 1837, vr. 6a/4, 6b/2, 8a/2, 13a/1, 13a/2, 24a/4, 35b/2, 48b/4, 59b/2, 65b/3, 69a/6; Defter nr. 1838, vr. 6a/4, 19a/5, 53a/4; Defter nr. 1839-R53a/eksik, R53b/1, R91a/1; Defter nr. 1840, vr. 21a/2; Defter nr. 1842, vr. 25b/1, 43a/1, 54a/1, 66b/2, 91a/2; Defter nr. 1843, vr. 5b/3, 10a/2, 36b/3, 49a/2; Defter nr. 1844, vr. 21a/3, 25a/1, 31b/3, 42a/3, 42a/4, 42b/2, 63b/3, 68b/1, 71b/1, 71b/2
Tereke	Defter nr. 1835, vr. 53a/1; Defter nr. 1841-27b/5; Defter nr. 1844, vr. 98b/3
Borç-Alacak	Defter nr. 1835, vr. 7b/5, 35a/1, 58a/2; Defter nr. 1836, vr. 19a/1, 20b/5, 20b/6, 30a/2, 36b/2, 51b/7; Defter nr. 1837, vr. 18a/4, 20b/1, 22b/1, 34b/1, 38b/1, 43b/4, 47a/1, 52b/1, 61b/3; Defter nr. 1838, vr. 53b/2, 58b/1, 58b/2, 58b/3, 59a/1, 60a/1, 61b/6, 74a/1; Defter nr. 1840, vr. 21a/2, 21b/1, R20b; Defter nr. 1841, vr. 12a/1; Defter nr. 1842, vr. 43a/1, 92a/2; Defter nr. 1843, vr. 16b/3, 27b/2, 37a/1, 41b/2; Defter nr. 1844, vr. 19b/2, 41/2
Mülk Satışı	Defter nr. 1835, vr. 6b/3, 19a/4, 29b/1, 37a/5, 47b/1; Defter nr. 1836, vr. 4b/4, 11a/10, 24a/5, 28b/5, 36a/9, 37a/3, 39a/5, 42a/1, 45a/5, 46a/2, 49a/5; Defter nr. 1837, vr. 3a/4, 3b/3, 4b/1, 8b/1, 11b/3, 15b/3, 35b/3, 45a/5, 46a/5, 66b/5, 70b/6, 93a/9, 93b/1; Defter nr. 1838, vr. 3b/2, 20b/4, 71a/3, 74a/2, 93b/4; Defter nr. 1839, vr. 13a; Defter nr. 1840, vr. 26b/2, 28a/2; Defter nr. 1841, vr. 25b/2, 36b/2, 36b/3; Defter nr. 1842, vr. 6b, 13b/4, 32b/4, 47b/5, 56a/2, 58b/3, 65a/7, 68a/1, 90b/3, 91b/1, 91b/2; Defter nr. 1843, vr. 12a/1, 20a/3, 27b/4, 34a/2; Defter nr. 1844, vr. 18b/1, 19b/3, 21a/2, 37a/2, 50b/3, 63b/2, 68a/2, 88a/2
Mülk İhtilafları ve diğer davaları	Defter nr. 1836, vr. 5a6; /Defter nr. 1837, vr. 64a/1; Defter nr. 1842, vr. 39a/2
Vergilendirme	Defter nr. 1835, vr. 44b/6; Defter nr. 1838, vr. 42b/3, 43a/1; Defter nr. 1841, vr. 3a/5; Defter nr. 1842, vr. 7a/3, 12b/4; Defter nr. 1843, vr. 12b/4, 36a/3, 44a/1, 44a/2; Defter nr. 5b/3, 6a/3, 17b/2
Suç-Ceza	Defter nr. 1835, vr. 8a/5, 8b/2, 9b/3, 27a/1; Defter nr. 1836, vr. 23a/6, 32b/4, 64b/2; Defter nr. 1837, vr. 21b/2, 22b/1, 34b/4, 45a/5, 90b/4, 92b/3; Defter nr. 1838, vr. 54b/3, 67a/1, 77b/6, 98a/2, 98b/4; Defter nr. 1842, vr. 65b/1; Defter nr. 1843, vr. 48a/4, 49b/2; Defter nr. 1844, vr. 4a/3, 12b/1, 34a/1, 36b/2, 38b/3, 48b/3, 51a/1
Diğer	Defter nr. 1836, vr. 1b/1 (narh kaydı), 14b/4 (balmumu işlemeciliği); Defter nr. 1841, vr. 24b/1 (balmumları işlemeciliği); Defter nr. 1843, vr. 29a/1 (nişan anlaşmazlığı)
Toplam	249

Grafik 2: 1835-1844 Numaralı Sicillerde Ermenilerle İlgili Kayıtların Dağılımı

2.1. Şahıs Hukukuyla İlgili Kayıtlar

2.1.1. Gâiblik

İslam hukuk literatüründe evinden ayrılıp, geri dönmeyen ve irtibat alınamayan kişi için kullanılan *mefkûd* terimi sicillere “*gâib*” ifadesiyle yansiyarak miras, nikâh, boşanma, borç, suç, ceza ve diğer birçok akdin konusu olmuştur. Mefkûd bahsinde ayet ve sünnetin yetersiz kalması sonucu her mezhep konuya farklı yaklaşımlar getirmiş ve bu bahis fıkıhçılar tarafından geniş biçimde ele alınmıştır. Gâib hakkında hukukî işlem yapılması ölümünün ispatı veya hükmen ölü sayılmasıyla alakalı tutulmuştur. Gâibin yerinin ve hayatta olup olmadığının ortaya çıkmasına göre hukukî hükümleri belirlenmiştir. Buna göre, kayıp kişinin vefat ettiği hükmüne varılana kadar gâib hükümleri uygulanmakta ve ölümü sabit olduğu takdirde ise gâib statüsünden çıkarak gerçek ölü şahıs için geçerli şartlar uygulanmaktadır. Genel olarak bakıldığında, kazanılmış şahıs hakları bakımından ortaya çıkma ihtimaline karşı gâib vâris olamaz, gâibin malları mirasçılara dağıtılamaz, akidleri feshedilemez, malları satılamaz, emanet malı muhafazaya devam edilir, nikâh bağının devamlılığı ise sürdürülürdü. Verâset hukukuna göre gâibin üzerine düşen pay varsa ve mal taksimi yapılmışsa kişi geri döndüğünde hakkını talep edebilmekteydi. Kişi eğer evliyse mahkeme kararıyla kadın, gâib kocasından boşanabilmekteydi. Hukuken zorunlu ve gerekli işlemler için gâibin mal varlığına ilişkin işlerini yürütmek üzere mahkeme bir karyum tayin etmekteydi.⁵⁵

⁵⁵ Beşir Gözübenli, “Mefkûd”, **DiA**, TDVY, c. 28, Ankara, 2003, s. 353; Ali Aslan Topçuoğlu, “İslam Hukuku ve Türk Medenî Kanunu Bağlamında Gâibin/Mefkûdun Hükmen Ölü Sayılması Sonucunda Mallarının Hukukî Durumu”, **EKEV**

Gâiblik, sicillerde çeşitli dava konuları içinde şahısların durumunu belirtmek için kullanılmış ve davaların gidişatına etkileri diğer konu başlıkları dâhilinde örneklendirilmiştir. Gâib kişinin bulunması ve sürecin takibine binaen 1 dava kaydedilmiştir. Davada, Maçka kazasında oturan Malta Kostantin'in on altı gündür kayıp kızı Dürce? isimli zimmîyyenin bulunmasını Rahşan veled-i Hacetor ve Agob veled-i Kazar Ermenilerden talep etmiştir. Aralarındaki anlaşmaya göre kızın bulunması üç gün müddete bağlanmış ve bu süre içinde Rahşan ve Agob'ın Dürce'yi bulup, Malta Kostantin'e teslim etmesiyle anlaşmaya riayetden akdin gerekliliği mahkeme tarafından sağlanmıştır (Evâil Rebi'ü'l-evvel 1075).⁵⁶

2.1.2. Kölelik

Etimolojik olarak Türkçe'de *kul*, *bende*, *halayık*, *esir*, *cariye*, *odalık*; Farsça'da *bende*, *gulâm*, *kenîz*; Arapça'da *abd*, *rakik*, *memlûk*, *kınn*, *gulâm*, *rakabe*, *vasîf*, *milkül-yemin*, *memlûke*, *vasîfe*, *câriye*, *eme* ve *gurre* kelimeleriyle ifade edilen köle sosyal, hukukî ve ekonomik bakımdan hür insanlarla farklı statülere sahip insanlardır. Tarihin ilk devirlerinden itibaren var olan kölelik, birçok toplumda ve dinde benimsenmiş bir müessesedir. İncil'de kölelik reddedilmemiş ve herhangi bir sınırlamayla karşılaşmayarak Hristiyanlıkta kabul edilmiştir. İslamiyet döneminde ise köleliğin ortadan kaldırılması mümkün olmamış ve sadece köleliğe bakışa dair yeni bir anlayış getirilmiştir. İslam hukuku kölenin sahip olduğu hak ve sorumlulukları ibadet, miras, aile, suç ve ceza hukuku çerçevesinde belirlemiştir. Buna göre köle satılıp alınan bir eşya, mülkiyet kapsamında bir insan ve “eksik ehliyetli” şahıs olarak hukukta yerini almıştır.⁵⁷ Müessesenin devamını sürdüren Osmanlı Devleti, İslam devletindeki uygulanış ve anlayış çerçevesinde kalmıştır.

İslamiyet'in köleliğe bakışındaki farklılık, sadece savaşta ele geçirilen esirlerin köle olabilmesidir. Dolayısıyla esirler gayrimüslim olur, Müslümansa esir statüsünde bulunamaz ve gayrimüslim kölenin sonradan Müslüman olması da köleliğe engel değildir. Dini ve sosyolojik bir olgu olarak kendinden olanı koruma anlayışı Hristiyanlar için de geçerli olmuştur. Hristiyanların köle yapılmasını yasaklayan papaların emirlerine ek olarak XIV. yüzyılda Hristiyanların köle olmaması gerektiğine dair Floransa Konsili ciddi kararlar almıştır. Ancak pratikte hemen hemen bu yasaklar uygulanmamış ve Müslümanlar kadar Hristiyanlar da köle yapılmıştır.⁵⁸

Akademisi Dergisi, sy. 19, Bahar, 2004, s. 158; Halil Cin, Ahmed Akgündüz, **Türk-İslam Hukuk Tarihi**, Timaş Yayınları, c. 1, İstanbul, 1990, s. 112.

⁵⁶ TŞS, nr. 1840, vr. 14b.

⁵⁷ Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, “Köle”, **DİA**, TDVY, c. 26, Ankara, 2002, s. 237-238.

⁵⁸ Zübeyde Güneş Yağcı, “16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti”, **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 8, Kış, 2006, s. 15.

Osmanlı Devleti perspektifinden bakıldığında durum Hristiyanlardan biraz farklıdır. İslam dini kölenin azat edilmesini teşvik ederek, hürriyetine kavuşma yollarını çoğaltmaktadır.⁵⁹ Aynı felsefeyle hareket eden Osmanlılarda azat edilen kölenin yerine yeni köle ihtiyacının oluşması, sürekliliği mümkün kılmış ve bir talep doğurmuştur. Azatlığın değil yükselmenin uygulandığı devşirme sisteminde,⁶⁰ devşirilerek askerî ve saray hizmetlerinde yararlanan köleler, Osmanlı siyaset ve ekonomisinde büyük bir yer kapladığından vazgeçilmez kaynaklardır.⁶¹ İlk defa Rumeli fethiyle savaş esirlerinin alınmaya başlamasının ardından, durağan savaş dönemlerinde kul eksiğinin ülke içindeki gayrimüslim halktan karşılanması bu kaynağa duyulan ihtiyacın bir sonucudur.⁶²

Osmanlı Devleti köle ticaretini takip etmek ve kölelere resmiyet kazandırmak için köle sahiplerinden *pençik resmi* denilen vergi almaktadır.⁶³ Böylece Karadeniz bölgesinin de dâhil olduğu Osmanlı gümrüklerinden geçen köleler, devletin belirlediği pazarlarda denetimle satılmıştır. Gümrük defterleri incelemelerine göre Karadeniz'deki diğer bölgelere nazaran Trabzon'da köle ticareti az niteliktedir.⁶⁴ Trabzon'daki kölelerin milliyetleri ise başta Gürcüler ve Ruslar olmak üzere, Eflaklı, Nemçeli, Macar, Leh, Çerkez ve Luri'lerden oluşmaktadır.⁶⁵ Bunlar arasında Ermeniler hakkında hem diğer kaynaklarda hem de incelediğimiz sicillerde söz edilmemiştir. Ermenilerin sicillerde köle sahibi kimseler olarak yer aldığı görülmektedir. Ele aldığımız davalarda Ermenilerle alakalı olarak kölelik ve köle azlı (*i'tâk*) içerikli 2 kayıt örneklerle açıklayalım.

Köle azline dair bir örnekte: Mehmed Çelebi ibn-i Mustafa vekâletiyle Muhiddin Mahallesinden Sefer veled-i Esvador isimli bir Ermeni, Gürcü Arslan isimli kölesini malından ve mülkünden çıkararak ve her yönüyle kölelikten azletmiştir (26 Rebiü'l-evvel 1076).⁶⁶ İslam dini tarafından tavsiye edilen şekliyle köle sahibi, Allah rızasını kazanmak için kölesini hürlüğüne kavuşturmalıdır. Hukukta, azatlığın tavsiyesi üzerine yolları da çoğaltılmıştır. Bunlar, *mukâtebe* (belli bir bedel, hizmet veya üretim şartıyla azatlık için anlaşma yapma), *tedbir* (ölüme bağlı azatlık), *ümmüveled* durumu (efendisinden çocuğu olan cariye'nin efendisinin ölümüyle azat olabilmesi) ve karşılık beklemeden azat etmedir.⁶⁷ Örnekte, köle Arslan'ın azatlığında efendisinin karşılık

⁵⁹ Mâide, 5/89; Mücâdile, 58/3; Tevbe, 9/60; Bakara, 2/221; Nisâ, 4/25, 36; Buhârî, "İmân", 22.

⁶⁰ Devşirme Sistemi, sicillerde ele aldığımız kölelikten ayrı bir uygulama olup, konunun anlaşılması bakımından bir örnek olarak verilmiştir.

⁶¹ Yağcı, a.g.m., s. 18-19.

⁶² Nihat Engin, "Osmanlılar'da Kölelik", *DİA*, TDVY, c. 26, Ankara, 2002, s. 246-248.

⁶³ Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, c. 2, sy. 3, 2011, s. 373.

⁶⁴ Yağcı, "Kırım'da Köle Ticareti", s. 28.

⁶⁵ Sabiha Altındeğer, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Kölelik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2017, s. 49.

⁶⁶ TŞS, nr. 1842, vr. 59b.

⁶⁷ Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı Kölelikten Patronluğa", *Ömer Lütfi Barkan Armağanı*, c. 28, Paris, 1980, s. 180-181.

beklediğine dair bir şey kaydedilmemiştir. Ermeni Sefer'in İslam dininin azatlık tavsiyesine uyarak kölesini hür ettiğini söyleyebiliriz.

Ermeni'ye ait diğer dava ise tedbir ile azat etme konusudur. Tedbir, kişinin sıhhat şartlarına bağlı olarak kölesine “*Ben öldüğümde sen hürsün*” gibi lafızlar etmesi halidir ve vasiyet kabul edilen bu şart yerine geldiğinde vasiyete özgü şekilde hükmedilmektedir. Bu durumda şartın yerine gelmesine kadar köle, hür insan haklarından yararlanamamakta ve efendisinin ölümü üzerine şahitleriyle hürlüğüne ispat etmesi gerekmektedir.⁶⁸ Mahkeme kaydında, hâlik olan Yani isimli zimmînin bir sene önce hür insan (*abd-ı m'utekî*) eylediği Rus İstefani veled-i Yor mahkemeye gelmiştir. Yani'nin zevcesi Sultane bint-i Arabol zimmîyyeye “bir sene önce efendisi hayatta ve akli yerindeyken kendisini sahih bir şekilde i'tâk eylediğini” beyan ettiğini şahidlerle ispat eden İstefani'nin azatlığı doğrulanmış ve hürriyetine hükmolunmuştur (19 Cemâziyye'l-evvel 1069).⁶⁹

2.2. Vesâyet Hukukuyla İlgili Kayıtlar

Vasî kökünden türeyen ve sözlük anlamı “birinden bir işi üzerine almasını istemek” olan *vesâyet*, fıkıhta ehliyetizler veya eksik ehliyetli olan kişilerin kısıtlanan mallarını koruma ve işletme için bir kimseye bu yetki ve sorumluluğun verilmesini ifade etmektedir.⁷⁰ Ehliyetiz ve ehliyet eksikliği bulunan kişiler yetim, öksüz, hasta, yaşlı, mecnun ve müsrifleri tanımlasa da genel olarak vasîlik, küçük yaştaki yetimlerin haklarını korumak üzerinden açıklanmaktadır.⁷¹ Eski Türklerde Uygur toplumunda benzer bir sistemin varlığı tespit edilmiş olup,⁷² vasîlik kurumunun esas alındığı toplum İslam öncesi Araplar olmuştur. İslamiyet'le birlikte İslam hukukuna bağlı bir müessese olarak Osmanlı Devleti tarafından benimsenmiştir.⁷³

Vasîlik yetkisi, vasiyet yoluyla küçüğün velisi (*mûsî*) tarafından belirlenen kişiye verilmekte ve eğer böyle bir vasiyet yoksa veya vasîliğe uygun görülmemişse kadı tarafından bir vasî tayin edilmektedir. Buna göre vasî tayin hakkı öncelikli olarak en kapsamlı velâyete sahip bulunan babaya aittir. Babanın ölümünden sonra küçüğün dedesi vasîsi olabilir veya vasî belirleme hakkına sahip olabilirdi. Üçüncü sırada ise kadının vasî belirlemesi yer almaktadır. Osmanlı uygulamasında ise küçüğün annesinin babanın ölümüyle vasî olarak yerini aldığı görülmektedir.⁷⁴ Bunlardan başka

⁶⁸ Fahrettin Atar, “Tedbir”, *DİA*, TDVY, c. 40, İstanbul, 2011, s. 258-259.

⁶⁹ TŞS, nr. 1837, vr. 42a.

⁷⁰ Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *DİA*, TDVY, c. 43, İstanbul, 2013, s. 66.

⁷¹ Hüseyin Muşmal, İrem Gürbüz, “Osmanlı'da Vasîlik Kurumu: Konya Örneği”, *Turkish Studies History*, c. 13, sy. 16, 2018, s. 199.

⁷² Sadri Maksudi Arsal, *Türk Hukuk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 339.

⁷³ Muşmal, Gürbüz, a.g.m., s. 203.

⁷⁴ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 223; T.Ş.S., nr. 1839, vr. 83b; T.Ş.S., nr. 1836, vr. 12a.

sicillerde kardeş, amca, teyze gibi şahıslar vesâyet yetkisinde bulunabildiği gibi pek çok durumda kadı tarafından tayin edilen vasînin küçük ile arasında akrabalık ilişkisi bulunmamaktadır.

Vasî tayin edilen kişi veya kişiler hür, akıl sahibi, bulûğa ermiş, reşit ve güvenilir bir kimse olmalıdır. Vasî, velinin sorumluluğunu üstlendiği için küçüğün reşit ve ehliyet sahibi bir kişi olmasına kadar ona bakmakla sorumludur. Ancak vesâyet sorumluluğu belli hususlarda velâyetten ayrılmaktadır. Vasînin asıl yetki ve sorumluluğu küçüğün malını korumak, malının ekonomik değerini arttırmak, yetim adına mülk satmak-kiralamak ve borç-alacak münasebetini takip etmek üzerinedir. Vasî bunlar dışında emzirme, eğitim masraflarını karşılama, evlendirme gibi velinin misyonunda bulunan sorumlulukları da edinebilmektedir.⁷⁵ Vasîliğin esaslarını belirleyen birçok ayet ve hadis olmakla birlikte temel alınan kural yetim malının yenmemesi olmuştur.⁷⁶ Nisa Suresi'nin 6. Ayetinin tefsirinde vasînin fakir olması ve talebi halinde örfe veya kanuna göre yetime kalan maldan uygun bir pay yahut ücret almaları câiz bulunmuştur.⁷⁷ Vasîliğin sona ermesi ise vasînin ölümü, mecburiyet gerektiren acizliği, süreli vesâyetse süresinin dolması, hastalığı ve küçüğün reşit olması durumunda gerçekleşmektedir.⁷⁸

İslam hukukunda vasî tayininde küçük ile vasî arasındaki din ayrılığının olması pek tercih edilmemektedir.⁷⁹ Hanefî mezhebinde İslam ülkesinin tebealığını kabul etmiş ehl-i kitaptan⁸⁰ zimmînin Müslüman kişiyi vasî tayin etmesi caiz bulunmaktadır. Müslümanın zimmî küçüğü yetiştirmesi ve hukukî temsilciliğini yapması dinen uygun görüldüğünden bu duruma müsaade edilmektedir. Zimmî bir kişinin Müslümana vasî olması ise kâfirin Müslüman üzerinde velâyet yetkisinin bulunmayışı sebebiyle engel teşkil etmektedir.⁸¹

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlara tanıdığı din ve vicdan özgürlüğü kapsamında incelendiğinde vesâyet hususunun zimmî statüsünde özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. Muhtaç durumda bulunan kesimleri himaye altına almak için eğitim, dini hizmetler, altyapı ve

⁷⁵ Bardakoğlu, a.g.md., s. 66-70.

⁷⁶ Kur'an'da yetimlere iyi davranılması gerektiği ve yetim malının yenmemesi ile ilgili 20 adet ayet bulunmaktadır. "Rüşdüne erinceye kadar yetimin malına, onun yararına olmadıkça el sürmeyin. Ahde vefa gösterin; çünkü ahid sorumluluk doğurur" ayeti buna örnek olarak gösterilebilir. İsra, 17/34.

⁷⁷ **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**, haz. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrırcı, vd., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. 2, Ankara, 2020, s. 19.

⁷⁸ Bardakoğlu, a.g.md., s. 70.

⁷⁹ Aydın, a.g.e., s. 223.

⁸⁰ Eğer kişi küfür ehlinde ise birinci derece akraba olsa dahi velâyet ve vesâyet hakkı bulunmamaktadır. Tevbe, 9/23.

⁸¹ Kur'an'da Müslümanların işlerini gayrimüslimlere bırakmamalarını bildiren çeşitli ayetler vardır. "Allah mü'minlerin aleyhine kâfirlere hiçbir yol vermeyecektir" (Nisa, 4/141), "Ey iman edenler Mü'minleri bırakıp da kâfirlere dost ve idareci edinmeyin. Kendi aleyhinizde Allah'a apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?" (Nisa, 4/144); "Ey iman edenler! Yahudi ve Hristiyanları dost ve idareci edinmeyin. Onlar birbirinin dostudurlar. Sizden kim onları dost edinirse, şüphesiz onlardan olur. Şüphesiz Allah zâlim topluluğu hidayete erdirmez" (Mâide, 5/51) gibi ayetler vesâyetle din ayrılığının etkili olduğunu göstermektedir.

bayındırlık, sağlık gibi alanlarda kullanmak adına kurulan vakıf müesseseleri Osmanlı toplumunun bir parçasıdır. Vakıfların faaliyetleri arasında yetimlerin barınma, eğitim ve evlendirilmesi de yer almakta ve vakıflar sayesinde muhtaç durumdaki yetimlere sosyal güvenlik sağlanmaktadır.⁸² Aynı şekilde gayrimüslimlerin de vakıf kurmaları vakfedenin mülkünü kilise adına tescil ettirmemesi şartıyla kabul edilmiştir. Bu ilke uyarınca kurulan vakıflar, gayrimüslim ve Müslüman fark etmeksizin yetimlerin lehine icraatlar sürdürmüştür.⁸³

Sicillerdeki Ermeni şahıslara ait vesâyet akidleri esas alınarak aşağıda bir tablo oluşturulmuştur (Tablo 2). İncelenen davalarda vesâyet akidlerinin kaydedilme nedeni yetimlerin mal varlıklarının hukuken korunmaya alınmasına yöneliktir. Bu davalarda yetimin ve vasîsinin kimliği kaydedildikten sonra vasînin atama nedeni verilmektedir. Yetimin mülkünün satışı, emanet veya borç davalarında yetime geçen sorumluluğun takip edilmesi, bakım masrafları için nafaka talep etme ve özellikle verâset davalarında küçüğün vasîsinin bulunma zorunluluğu bu nedenlerdendir. Belgelerde Ermenilerin vesâyet akidleri toplamda 10 adet olup, davalar aşağıda incelenmektedir.

Tablo 2: Vesâyet Akidlerinde Küçüğün Vasîsi ile Akrabalık İlişkisi

Sicil-Sayfa No/ Tarih	Vesâyete Alınan Küçük	Vasî Bulunan Kişi
1836-12a/Evâil-i Cemâziyye'l-âhir 1067	Yor v. Karagöz kızları Sofya ve Lavize	Anneleri Savla bt. Simon
1836-43a/Cemâziyye'l-evvel 1068	Lefter'in çocukları Hosone ve Yani	Liv v. Totos (ayrıca balığ olan Lavinzo ve Simiryanî'nin vekilidir)
1836-52a/Evâsıt-ı Cemâziyye'l-âhir 1068	Bağdasar v. Sefer kızları Zeman ve Hrosma	Amcaları Kirkor v. Sefer
1837-30b/3 Rebiü'l-evvel 1069	Süleyman b. Abdullah kardeşi Ovanis v. Erakil	Mehmed Beşe b. Mahmud
1837-46b/10 Cemâziyye'l-âhir 1069 ⁸⁴	Karabet v. Hazerbeğ kızı Ezir	Amcaoğlu Adum v. Paviloz (eski vasî Aleksandros v. Amra)
1839-83b/24 Zilhicce 1072	Delenoğlu Boris	Annesi Markire
1844-62b/Evâsıt-ı Cemâziyye'l-âhir 1078	Lavindros oğulları Liv ve Yordan, kızı Simiryanî	Hacı Osman
1844-67b/Evâhir-i Zilhicce 1079	Uz b. Abdullah kızı Cenane	Mahmud Çelebi b. Mustafa

Evâsıt Cemâziyye'l-âhir 1068 tarihli vesâyet akidinde, Zeman ve Hrosma isimli küçüklerin mal ve mülkünü korumak ve ahvalini takip için bir vasî lazım olmuştur. Kadı Mahkemesi bunun

⁸² Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, 2006, s. 105, 106.

⁸³ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 64, 2015, s. 177.

⁸⁴ Devamı davalar için bkz: TŞS, nr. 1837, vr. 46b; TŞS, nr. 1838, vr. 52a.

üzerine küçüklerin adı geçen amcaları olan Girkor veled-i Sefer isimli Ermeni'yi vasî tayin etmiş ve vesâyeti Girkor kabul edilmiştir.⁸⁵

Aya Girgor Mahallesinden olan hâlik Lefter'in öz oğlu Lavinzo zimmî büyük kız kardeşleri Sofiye ve Simiryani vekili ve diğer kız kardeşleri Hosone ve Yani yetimelerin vasîsi olan Liv veled-i Totos, bir mülk ve adı geçen dükkânı 40 kuruşa yetimlere ve diğer kardeşlere teslim etmiştir. Böylece Liv vekâlet ve vesâyete tayin olunmuştur.⁸⁶

10 Cemâziyye'l-âhir 1069 tarihli kayda göre, hâlik Karabet kızı Ezir'in vasîsi Aleksandros kendi rızasıyla vasîlikten çekilmiştir. Ezir zimmîyyenin babasından kendisine kalan 190 kuruşun alınması için vasiyye lazım olduğundan yine Ezir'in amcaoğlu olan Adum isimli Ermeni kadı tarafından vasî tayin olunmuştur. Adum vesâyeti kabul ve tasdik etikten sonra Ezir'in masrafları için lazım olan 190 kuruşun 11 kuruşunu nafaka olarak almıştır.⁸⁷ Ayrıca, zimmîyyenin babasından intikal eden mal ve mülkten 50 kuruş Aleksandros isimli Ermeni'ye verilmiş, ancak kendi rızasıyla vesâyetten çekildiğinden 50 kuruş yeni vasî tayin edilen Adum'a Serkiz isimli Ermeni aracılığıyla teslim edilmiştir (Evâhir-i Muharrem 1070).⁸⁸

Evâhir-i Zilhicce 1079 tarihli davada, Müslüman olarak ölen Uz bin Abdullah kızı Cenane'nin üzerine düşen miras hakkını halası Amine bint-i Gülşad isimli Ermeni'den talep için Cenane'nin annesi Ermeni Atike tarafından Mahmud Çelebi bin Mustafa'nın vekil ve vasîliği onaylanmıştır.⁸⁹ Ermeni annenin kızına vasî olamaması, babasının Müslüman olarak ölmesiyle alakalıdır.

2.3. Aile Hukukuyla İlgili Kayıtlar

2.3.1. Evlilik ve Mehir

Gayrimüslim aile hukuku çerçevesinde Ermenilerin evlenme ve boşanmaları tamamen kendi din adamlarının yetkisine bırakılmıştır.⁹⁰ İncelediğimiz sicillerde, genel olarak Müslümanlara ait

⁸⁵ TŞS, nr. 1836, vr. 52a.

⁸⁶ TŞS, nr. 1836, vr. 43a.

⁸⁷ TŞS, nr. 1837, vr. 46b.

⁸⁸ TŞS, nr. 1838, vr. 52a.

⁸⁹ TŞS, nr. 1844, vr. 67b.

⁹⁰ Hemen hemen bütün belgelerde iki zimmînin evlenmesiyle alakalı şu kayıtlar vardır: “Bir zimmîye erinden kaçsa veya bir zimmi avrat almalı veya boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya” . Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 14; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 204.

nikâh kaydı bulunmakta olup gayrimüslimlere ait kayıtların da sayısı oldukça fazladır. Bunlar arasında Ermenilerin tespit edilen nikâh kayıtları sayısı 15'tir.⁹¹

Gayrimüslimlerin kendi cemaat liderlerine nikâh kıydırma yetkisi verilmişken neden kadı mahkemelerine başvurdukları sorusuna cevap aramak gerekmektedir. Farklı din ve mezhebe mensup iki zimmînin evliliğinin kendi patrikhâneleri tarafından hoş karşılanmaması veya her birinin diğerinin tâbi olduğu patrikhâneye başvurmaktan kaçınması durumunda çiftler evlilik için kadı mahkemesini tercih etmekteydi. Nitekim İslam dini, kendisi dışındaki bütün inançlara bir baktığından zimmî çiftler arasındaki din ve mezhep farklılığını gözetmemektedir.⁹² Diğer önemli sebep, kilise evliliğinde metropolite ve rahibe ödenen nikâh vergisinin, kadı mahkemesindeki *resm-i arûs* denilen örfî vergiden daha yüksek maliyette olmasıdır.⁹³ Bu sebeplerin yanında, zaman zaman çeşitli bölgelerde rahip bulunmaması, bazı cemaatlerin izin vermediği birden fazla evlilik yapma ve boşanma hakkının kadı mahkemesinde mümkün olması gayrimüslimlerin kadı tarafından evlenmek istemesinin diğer nedenleri arasındadır. Cemaat yöneticileri açısından ise çiftlerin bu davranışı, kilisenin otorite zayıflığını ve gelir kaybını doğurduğundan rahatsız edici olabilmektedir.⁹⁴

Nikâh akdinden önce evliliğe atılan ilk adım, aileler arasında gerçekleşen yüzük takma merasimidir. “Nişan” veya “söz” olarak adlandırılan ve hukukî bir işlem gerektirmeyen gelenek, birçok toplumda olduğu gibi Ermenilerde de benimsenmiş bir âdettir. Sicillerde nişanlanma âdetinin kaydı tutulmadığından nişan bahsi, söz konusu ilişkinin bozulmasıyla anlaşmazlıkların yaşanması halinde şahısların mahkemeye başvurması üzerine davalarda yer almaktadır. Örneğin, Karakol'un oğlu Paskal ile nişanlanan Hatun adlı zimmîye, Paskal'ın kayıp olması durumunda sözünden dönmüş ve nişanı atmıştır. Ardından Hatun'un kardeşi olan vekili Eksotha Mahallesinden Yani, Hatun'a nişan namında gönderilen bir katır yüzüğün ahvali konusunda kadıya başvurmuştur. Mahkeme, Fetva-yı şerife ve emr-i hümayuna uygun olarak zikr olunan yüzüğün Karakol'a teslim olunmasına ve sonrasında ihtimamen Hatun'un kâtip İbrahim Efendi'ye zimmeti verdiğine dair tahrir ettirmesine kadar verilmiştir.⁹⁵ Evâhir-i Zilkâde 1076 tarihinde kaydedilen bu kayıta, Paskal'ın kayıp olması nişan bozma sebebi kabul edilmiş ve zimmî bir kadının hakkı güvenceye alınarak her iki ailenin de maddi ve manevi bir zarara sokulmadan anlaşmazlığın halledilmesi sağlanmıştır.

İslam dini Müslüman erkeğin ehl-i kitaptan olan gayrimüslim kadınla evliliğini uygun görürken, tam tersi Müslüman kadının gayrimüslim erkekle evliliğini onaylanmamaktadır. Tablo

⁹¹ Bu sayıdan TŞS, nr. 1843, vr. 29a kaydındaki nişanın bozulmasıyla mahkemeye taşınan dava hariç tutulmuştur.

⁹² Seda Örsten Esirgen, “Aile Hukuku ve Mülkiyet İlişkisi Açısından Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslim Kadın”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 65, sy. 3, 2016, s. 903.

⁹³ Halil Sahillioğlu, “Arûs Resmi”, *DİA*, TDVY, c. 3, İstanbul, 1991, s. 422-423.

⁹⁴ Kenanoğlu, a.g.e., s. 246-247.

⁹⁵ TŞS, nr. 1843, vr. 29a.

3’de, zevce Totos veled-i Paskal ve zevce Sozon bint-i Abdullah isimli kimselerin nikâh âkidleri⁹⁶ dikkat çekmektedir. Müslüman ve gayrimüslim kadınlarda nesebi belirtmek için ortak kullanılan “bint-i” ifadesi kafa karıştırırsa da hukuka göre evlilikte erkeğin gayrimüslimken kadının Müslüman olması söz konusu olmadığından, zevce Sozon’ın babasının Müslüman olmasına rağmen Sozon’ın babasının dinini tercih etmemiş veyahut da Müslümanken evlilik için dinden dönmüş olabileceği akla gelmektedir.

İslam hukukuna uygun şekilde evlenmek isteyen Ermeniler nikâhta şahit edinme, vekâlet, velâyet ve mehir gibi İslam hukukunda belirlenmiş hususları kabul etmektedir. İslam dini düğüne katılanların sahilik açısından genellikle Müslüman olmasını tavsiye ederken gayrimüslimlere de vekil ve şahit olma hakkını vermiştir. Örneğin, zevce Bağdasar’ın vekili Serkis isimli Ermeni iken, zevce Anna’nın vekili Hüseyin adında bir Müslümandır.⁹⁷ Başka örnekte, zevce Akrin ve zevcesi Aleksandra’nın şahitleri Ahmed Abdullah adlı bir Müslümanken Simon isimli Ermeni ise diğer şahit olarak nikâhta bulunabilmiştir.⁹⁸

Tablo 3: Nikâh Akdi Kayıtları

Sicil-Sayfa No/Tarih	Zevce Adı	Zevce Adı
1835-36a/Evâhir-i Cemâziyye’l-evvel 1066	Yarik v. Vaştevan	Magi bt. Ovanis
1835-52b/Evâil-i Şevval 1066	Simon v. Benayot	Elena bt. Kostantin
1837-47b/25 Cemâziyye’l-âhir 1069	David v. Korcu	Kara Hatun bt. Bastedan
1837-55a/17 Receb 1069	David v. Çolak Vartavan	Şahtezar bt. Lozpar
1838-20b/Evâsıt-ı Rebi’ü’l-âhir 1072	Aslan v. Totor	Efnedra bt. Yor
1838-83b/Evâsıt-ı Cemâziyye’l-evvel 1072	Sefer v. Merad	Hane bt. Yarum
1838-112a/10 Rebi’ü’l-âhir 1071	Akrin v. Aslan	Aleksandra bt. Karakol
1839-11a/2 Muharrem 1073	Yani v. Srabol	Aryan bt. Srabol
1839-11a/Evâil-i Şaban 1073	Mıgırdıç v. Abdullah	Yeter bt. Abdullah
1841-14b/Evâil-i Safer 1082	Girgor v. Sefer	Gülşehri bt. Ağya
1842-39a/11 (?)1075	Trandafil v. Reis	Beni bt. Yordan
1842-55b/17 Zilhicce 1075	Ovanis v. Yoseb	Sultanzâde bt. Bervasil
1843-93b/Evâsıt-ı Zilhicce 1076	Bağdasar v. Hacator	Anna bt. Kazar
1843-93b/Evâsıt-ı Zilhicce 1076	Totos v. Paskal	Sozon bt. Abdullah
1843-93b/Evâil-i Şaban 1077	Simon v. Avram	Duda bt. -

Nikâhta belirtilen ve akdin bir şartı olan *mehir*, erkeğin kadına ödemesi gereken bir bedel olup İslam hukukunda kadının sosyal ve ekonomik güvencesini sağlamak adına alınmaktadır. Mehir nakit para, eşya veya ekonomik değeri olan tasarruflarla ödenebilmektedir.⁹⁹ Örneğin, Hâlik Savla veled-

⁹⁶ TŞS, nr. 1843, vr. 93b.

⁹⁷ TŞS, nr.1843, vr. 93b.

⁹⁸ TŞS, nr. 1838, vr. 112a.

⁹⁹ Halil Cin, **İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, s. 214.

i Simon zevcesi Ekand bint-i Kalyori, eşinin çiftliğinin kullanım hakkı ile mehrini temin edebilmiştir.¹⁰⁰

Bu hususta bir başka örnek kadının mehrini istediği şekilde harcayabilmesi yönündedir. Evâsıt-ı Şaban 1068 tarihli dava kaydına göre, Ganita Mahallesinden Hanım bint-i İstefanos on sene önce ölen eşinden kalan 150 kuruş mehrini, damadına ticaret namında işletmesi adına vermiştir. Daha sonradan Hanım, damadı Havacesar veled-i Avedin'e bu malını hibe etmiştir.¹⁰¹ Yine, Sultane bint-i Aslan üç sene önce hâlik eşi Amra tarafından Aya Marine Mahallesinde bulunan 18.200 kuruş değerli mülkü, mehr-i müeccelinin 15.000'i ile takas etmiştir. Geriye kalan 3.000 kuruş ise hâlikin vârisleri tarafından kendisine teslim edilmiştir.¹⁰²

Nikâh esnasında mehrin tamamının veya bir kısmının ödenmesine *mehr-i muaccel*, kalanının daha sonra ödenmesine *mehr-i müeccel* denilmektedir. Tarafların boşanması veya ölümü halinde ödenmeyen mehir bedeli mehr-i müeccel kabul edilmiştir. Tablo 4'de mehir alacaklısı eşlerin ölen zevcin vârislerinden müeccel mehrini talep edebildikleri gösterilmiştir. Verâsetten kaynaklı olarak vârislerin mehir alacaklısına mehrini vermeleri gerekmektedir. İncelediğimiz sicillerde mehir davaları bu kapsamda değerlendirilmiştir. Toplam 10 adet mehir davası kaydının çoğu sulh yoluyla çözüme bağlanırken bundan başka, vârislerin zaman zaman mehri ödemekten kaçması ile taraflar arasındaki anlaşmazlığın mahkemeye taşındığı davalar da görülmektedir.

Örneğin, Hâlik Kostantin'in eski eşi Anoze, ikinci eşi Benayot veled-i Manol vekilliği ile mahkemeye başvurup, eski eşinin kardeşi Yordan'dan şikâyetçi olmuştur. Anoze cevabında, Yordan'ın keşiften sorumlu emin Süleyman Ağa'dan 200 kuruşluk bakır ile 33 kuruşluk bakırı aldığını, fakat kendisine mehr-i müeccelini ödemediğini buyurmuştur. Anoze şahitler vasıtasıyla Yordan'ın malı alarak evlerinin bahçesinde yükleyip götürdüğünü ispat ettikten sonra mahkeme Anoze'nin mehrinin teslim edilmesine karar kılmıştır.¹⁰³

Tablo 4: Mehr-i Müeccel ve Vârisle Akrabalık İlişkisi

Sicil-Sayfa No/Tarih	Mehir Alacaklısı	Mehri Veren Kişi	Mehir Cinsi veya Miktarı
1835-26b/Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel 1066	Benayot anası Simiryani	Benayot'un eşi Ekandre	45 kuruş ve çeşitli ziynet eşyası
1835-39b/Evâsıt-ı Cemâziyye'l-âhir 1066	Amra eşi Sultane	Amra'nın amcakızı Maşa	18.200 kuruş
1836-16a/Evâil-i Receb 1067	Hristofer eşi Tasole	Hristofer'in üvey oğlu Grago	30 kuruş

¹⁰⁰ TŞS, nr. 1837, vr. 69b.

¹⁰¹ TŞS, nr. 1837, vr. 13a.

¹⁰² TŞS, nr. 1835, vr. 39b.

¹⁰³ TŞS, nr. 1838, vr. 50b.

Tablo 4: (Devamı)

Sicil-Sayfa No/Tarih	Mehir Alacaklısı	Mehri Veren Kişi	Mehir Cinsi veya Miktarı
1836-31b/Evâsıt-ı Zilkâde 1067	Toros eşi Emire	Toros'un büyük oğlu Kıryani	30 kuruş
1837-66a/14 Şaban 1069	Lefter eşi Meryam	Lefter'in üvey oğlu Simon	13 kuruş
1837-69b/19 Şaban 1069	Savla eşi Ekand	Savla'nın kardeşi Lefter ve kız kardeşi Savire	Eşinin çiftliğinden gelen para ve sair eşyası
1838-6a/Evâil-i Muharrem 1070	Bağdasar eşi Arzhan	Bağdasar'ın kardeşi Girgor	68 kuruş
1839-50b/Evâil-i Muharrem 1074	Kostantin eşi Anoze	Kostantin'in kardeşi Yor ve Yordan	33 kuruş bakır
1842-62b/Evâhir-i Rebi'ü'l-âhir 1076	Apostol eşi Sar	Apostol'un oğlu Yani (vasisi Karagöz vasıtasıyla)	66 kuruş
1843-25b/Evâil-i Muharrem 1077	Nikogöz (kardeşi Karagöz vasıtasıyla)	Nikogöz'ün eşi Yavet	32 kuruş

2.3.2. Boşanma ve Nafaka

Kur'an ve Hadis evlilik müessesinin birlik, saygı ve sevgi çerçevesinde yürütülmesini öğütleyerek evlilik bağının önemli bir sebep olmadıkça keyfi olarak sonlandırılmamasını buyurmaktadır.¹⁰⁴ Eşlerin ölene kadar huzur ortamı içerisinde yaşamalarını evlilikte esas alan İslam dini, karı-koca arasındaki uyuşmazlıkların devam etmesi durumunda boşanmayı (*talâk*) caiz bulmuştur. Eşlerin birbirlerinden “*talâk*” ile ayrılma kararının gerçekleşmesi için mahkemeye başvurulmasına ihtiyaç olmayıp, talâkın mahkeme tarafından tescil ettirilmesi de şart değildir. Mahkeme kayıtlarındaki boşanma davaları, daha önce boşanmış olan çiftin talâk ile ilgili anlaşmazlıklara çözüm bulunması yönünde olmuştur. Erkeğin iradesinde gerçekleşen ve sözlü ifade ettiği talâk yoluyla boşanma, “*ric'î*” ve “*bâin*” olarak iki kısma ayrılmıştır.¹⁰⁵ Bu çeşit boşanma davalarından sicillerde birer örnek bulunmakla birlikte toplam 3 adet boşanma davası vardır. Bunlar nafaka içerikli de kayıtlardır ve toplam kayıt sayısı 5 adettir.

Ric'î talâk, erkeğin yeniden karısıyla nikâha gerek kalmadan iddet süresi içinde karısına dönebildiği boşanma çeşididir. Sözlü talâk sayısının tek veya iki olması *ric'î talâk*tır. İddet süresi içinde eşine dönmeyen çiftin evliliği ise kesin ayrılık ile sonuçlanmaktadır (*bâin talâk*).¹⁰⁶ Kadın, bu süre içinde maddi kaynağının azalması, çevre ve ailesinin durumu hoş karşılamaması gibi sorunlarla

¹⁰⁴ Buhârî, “Talâk”, 1-4; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 3. Kur'an'da boşanma ile ilgili tahmini 21 adet ayet olup özellikle usul ve anlamına ilişkin ayrıntılı bilgilere sahip ayetler şunlardır: Bakara, 2/229; Talak, 65/1, 2, 4, 6; Nisa, 4/35.

¹⁰⁵ H. İbrahim Acar, “Talâk”, *DİA*, TDVY, c. 39, İstanbul, 2010, s.496-497.

¹⁰⁶ Acar, a.g.md., s. 498.

karşılaşmaktaydı. Bilhassa dönüş tarihi uzun süreli olacak askerî veya ticarî seferlerinde erkek, kadının karşılaştığı huzursuzluğu gidermek için boşanmayı tercih etmekteydi.¹⁰⁷

Evâsıt-ı Şaban 1076 tarihli dava buna örnektir: Bayburt'ta yaşayan Ermeni Maryem'in vekili babası Mehmed Çelebi, aslen Trabzonlu olup Edirne'ye yerleşen damadı Osman bin Abdullah'ı Trabzon Mahkemesinde dava etmiştir. Osman, 1074 senesi Zilkadesi'nde Edirne Mahkemesinde Eynarsyan isimli Ermeni'ye verdiği vekâletinde “450 gün dolana kadar Bayburt'a varacağını eğer varamazsa zevcesi Maryem'i boşandı diye buyurulmasın” demiş, ancak bu sürenin üzerinden on dokuz buçuk ay geçmiştir. Buna göre vekil Eynarsyan cevabında, “müvekkili Osman'ın Bayburt'a gelmediğini, vekâleti hasebiyle mezbûre Maryem'i ric'î talâk ile boşadığını” şahitler eşliğinde tasdik ettirmiştir.¹⁰⁸ Buradaki çıkarımlarımıza göre Osman, uzun süredir ticaret, savaş veya herhangi bir durum nedeniyle çıktığı seferden eşine geri dönme arzusuyla ric'î talâk yapmayı tercih etmiş; bir vekil vasıtasıyla Maryem'i boşadığını haber verebilmiş; eşinin muhtemelen babasından kaynaklı bir mağduriyet içinde olmasını engellemeye çalışmıştır.

Bâin Talâk, çiftlerin tekrar bir araya gelebilmesi için yeni nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşamadır. Talâkın üç defa söylenmesinden başka Hanefiler'e göre kinayeli lafızların kullanılması da bâin talâk sayılmıştır. Bu durumda eğer çiftler yeniden evlenmek isterse kadının başka bir erkekle evlenip boşanmış olması gerekmektedir. Bu çeşit boşanmalarda genellikle her iki tarafta geçinemediğinden şikâyet edip evliliği anlaşmalı olarak bitirmek istemektedirler.¹⁰⁹ Eğer uzlaşma sağlanamazsa boşanma mahkemeye taşınırdı.

Örneğin, Evail-i Rebi'ü'l-ahir 1078 tarihinde mahkemeye gelen Parsene, zevci Manol'dan darp gördüğü ve bundan başka kendisi ve yavrularının nafakası ile kendisine ait elbise ve keteninin Manol tarafından alınıp satıldığı, bunların akçesinin ise kendisine verilmediği sebepleri ile eşiyle geçimsizliğinin kadı tarafından halledilmesini talep etmektedir. Zevc Manol cevabında, “elbise ve keteni eşinin kendi rızasıyla sattığını” beyan ederek kendini savunmuştur. Mahkeme tarafların dinlenmesinin ardından satılan malın Parsene'ye teslim olunmasına, nafakasını ve 200 akçe olan nikâh harcının verilmesine karar vermiştir. Manol talâk-ı bâin yapmış ve Parsene'nin de kabulüyle dava sonlanmıştır.¹¹⁰

Kadının evliliği sonlandırmak istemesi durumunda ise İslam hukuku kadına da boşanma hakkı vermiştir. Hastalık ve bedenî kusurlar, nafaka sağlayamama, şiddetli geçimsizlik, kocanın gâib ve

¹⁰⁷ İsmail Kıvrım, “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, sy. 1, 2011, s. 379.

¹⁰⁸ TŞS, nr. 1843, vr. 6b.

¹⁰⁹ Acar, a.g.md., s. 499.

¹¹⁰ TŞS, nr. 1844, vr. 53a.

uzun süre hapiste olması gibi gerekçelerle mahkemeye boşanmak için gelen kadın, hâkim kararıyla kocasından boşanabilmektedir. “*Tefrik*” adıyla İslam fıkında yer alan terim,¹¹¹ kadının aile yapısı içinde dışlanmadığını ve hukukî olarak hakkının peşine düşebildiğini göstermektedir. Yukarıdaki örnekte, kocasıyla şiddetli geçimsizliği olan Parsene, eşi Manol ile boşanmak için kadıya başvurmuş, neticesinde de mahkemeye sunduğu sebepleri haklı görerek Manol’dan kesin olarak boşanabilmiştir.

Kadının evliliği sonlandırmasının başka bir yolu da erkeği buna ikna etmektir. Kadının evlilik bağından kurtulmak için bir bedel karşılığında kocasıyla anlaşmasına *muhâlea* adı verilmektedir.¹¹² Örnek üzerinde anlatmak gerekirse kayıтта, Anna adlı zimmîyye 10 kuruş olan nikâh bedelinden feragat ederek eşi Bağdasar’dan boşanmak istemiştir. Sulh bedeli ile muhâlea eylenmiş ve her iki tarafta kabul ve tasdik etmiştir (Evâhir-i Zilhicce 1079).¹¹³ Böylece Anna, eşi Bağdasar’dan alması gereken mehrinden vazgeçerek onu boşanmaya ikna etmiştir.

İslam aile hukukunda boşanma karı-koca arasındaki bağı sonlandırmakta olup, çiftlerin birbirlerine karşı sorumluluklarını “*nafaka*” münasebeti ile devam ettirmektedir. İslâm hukukçuları kadın ve çocuklarının geri kalan hayatında yiyecek, giyecek ve yaşam yerinin koca tarafından karşılanması gerektiği görüşündedir.¹¹⁴ Sicillere yansıyan Ermenilerle ilgili nafaka davaları toplamı 3 adettir ve genellikle boşanma davaları içinde nafaka bahsi geçmektedir. Aşağıda nafaka talebiyle kayıtlara yansıyan örnekler verilmiştir.

Örneğin, hâlik Yordan zevcesi Simiryani, küçük kızı Enola ve kendisi için hâlik eşinin malından nafaka talep etmiş ve her birine 104 akçeden toplam 8 akçe takdir olunmuştur.¹¹⁵ 13 Cemâziyye’l-âhir 1069 tarihli kayıтта, Simiryani’nin eşi ölse dahi kendisinin ve kızının hayatlarını sürdürebilmesi için gerekli olan nafaka alacağını mahkeme temin etmiştir.

Aynı durum boşanmada da geçerli bir sebeptir. Evâil-i Rebi’ü’l-âhir 1078 tarihinde Yomra’ya bağlı Samarka köyünde oturan Parsene eşinden boşanırken, bir kırık buğday, yarım vakiye yağ, bir vakiye tuz, bir yük odun, bir kalıp sabun, günlük bir meke (mısır) ve kaban ve pabuç gibi yaşamını sağlayacak malzemeleri nafaka olarak almıştır.¹¹⁶

Bir başka örnekte, Aşağı Hisar Zağnos yakınlarında oturan Saliha bint-i Ali, Soğuksu mahallindeki adı geçen mülkü ve bahçesini nafakası huzuru için 70’şer dirhem 49 Riyale eşi Martare

¹¹¹ H. İbrahim Acar, “Tefrik”, **DİA**, TDVY, c. 40, İstanbul, 2011, s. 277-279.

¹¹² Fahrettin Atar, “Muhâlea”, **DİA**, TDVY, c. 30, İstanbul, 2005, s. 399-402.

¹¹³ TŞS, nr. 1844, vr. 68b.

¹¹⁴ Celal Erbay, “Nafaka”, **DİA**, TDVY, c. 32, İstanbul, 2006, s. 282-285.

¹¹⁵ TŞS, nr. 1837, vr. 47a.

¹¹⁶ TŞS, nr. 1844, vr. 53a.

veled-i Daniel isimli Ermeni'den temin etmiştir.¹¹⁷ Buna göre nafaka kocanın maddi durumuna göre değişebilmekle birlikte her türlü nakit para, yiyecek-içecek-yakacak veyahut Saliha'nın eşi Martare'den aldığı mülk gibi bir bedel olabilmektedir.¹¹⁸

2.4. Miras Hukukuyla İlgili Davalar

2.4.1. Verâset

Sözlükte *irs* (*virâse*) kökünden türeyen miras kelimesi “bir şeyin bir kişi veya topluluktan diğerine geçmesi, başkasından kalan, tevarüs edilen şey” manasındadır. Hukuk terimi olarak *verâset*, “ölen bir kimsenin (*mûris*) mal varlığında hak sahibi olma, mirasçılık ve vârislik” anlamlarındadır.¹¹⁹ Verâset davası olarak adı geçen sicillerde incelenen dava sayısı toplam 53 adet (Tablo 5) olup, konunun muhteviyatı örnek davalar üzerinden açıklanarak aşağıda incelenmiştir.

Kişinin mirasçılık iddiasında bulunması kan hısımlığı, evlilik ve velâ¹²⁰ yoluyla kurulan bağla mümkün tutulmaktadır.¹²¹ Örneğin, Erzincan kazasından Akob veled-i Aror isimli Ermeni, ölen annesinin mallarını üvey annesi Harm Sema bint-i Oğan'dan talep etmesiyle Akob, verâset iddiasında bulunmuş ve mirasçı olarak hakkını aramıştır.¹²²

Mal taksimi mirasçıların ölüye olan yakınlık derecesine göre paylaşılmaktadır. Öncelikle birinci derece ardından ikinci ve üçüncü derece zümrelere miras hakkı tanınmaktadır. Yakınlıkları belirlenen hissedarlar için tayin edilen en fazla pay 2/3, en az pay ise 1/8'dir.¹²³ Örneğin, Aya Girgor Mahallesinde ölen İstefan'ın amcaoğulları Yor ve Simon, kendilerine kalan 2/3 hisselerini hâliğin vâlidesi Maryor zimmîyyenin vekili Berşökve'den talep etmişlerdir.¹²⁴ Anlaşıldığı üzere, çocuklarının olup olmadığı bilinmeyen mûris İstefan'ın birinci dereceden kabul edilen vârisi annesi Maryor'a öncelik verilerek taksim yapılmasının ardından, ikinci veya üçüncü dereceden hısım kabul edilen amcaoğulları Yor ve Simon da hak iddiasında bulunarak üzerlerine düşen hisselerini alabilmiştir.¹²⁵

¹¹⁷ TŞS, nr. 1844, vr. 36b.

¹¹⁸ Örnekte dikkat çeken diğer husus Müslüman Saliha'nın bir Ermeni ile evliliği olup, büyük ihtimalle kadının ihtida ederek evliliği sonlandırdığını ifade etmekte fayda vardır.

¹¹⁹ Hamza Aktan, “Miras”, *DİA*, TDVY, c. 30, İstanbul, 2005, s. 143.

¹²⁰ Özgürlüğüne kavuşturulan köleyle oluşturulan akrabalık bağıdır.

¹²¹ Kur'an-ı Kerim'in mirasla ilgili hükümleri için bkz: Nisâ, 4/7-14, 33, 176; Bakara, 2/233.

¹²² TŞS, nr. 1835, vr. 27b.

¹²³ Aktan, a.g.md., s. 144.

¹²⁴ TŞS, nr. 1837, vr. 24a.

¹²⁵ Derecelendirme meselesi oldukça teferruatlı olup, *ferâiz* ilminin araştırma konusu olduğundan kısaca değinmek daha uygun olur.

Ölen kişinin hiç vârisinin bulunmaması durumunda kişinin malları beytûlmâla yani devlet hazinesine kalmaktadır.¹²⁶ Ancak, vârislik iddiasının olması ve bunun ispat edilmesi durumunda kişi sahip olduğu mirası alabilmektedir. 13 Şaban 1069 kaydında Berros isimli Ermeni, Hacı Hasan bin Kasım Beşe ve aynı kazadan Osman Beşe bin İbrahim şahitliğiyle tüccar tâifesinden hâlik Vartevar'ın oğlu olduğunu ispatlamış ve beytûlmal olan babasının mahlûkatına vâris olmuştur.¹²⁷

Bir kişinin vârisiz olarak ölüp ölmediğinin tespiti beytûlmâl emininin görevlerindendir. Beytûlmâl emini, ekibinde bulunan görevli memurlarla birlikte mahallî kişilerden de yardım alarak bir tespit yapardı.¹²⁸ Kişilerin menfaatlerine uygun davranıp yalancı şahitlik yapması veya tutmasını engellemek eminin diğer görevleri arasındadır.¹²⁹ Bir örnekte, Beytûlmâl emini Ali Ağa'nın kethüdası Resul Ağa "Boğos isimli hâliğin vârisi olmadığı" gerekçesiyle malını tutmuştur. Ardından Şehzade isimli Ermeniye'nin oğlu Ovanis'in hâliğin oğlu olduğunu şahitlerin ikrarı üzerine ispatlamasıyla verâset Ovanis'e verilmiştir.¹³⁰ Dolayısıyla davanın ilerleyişi, delillerin şahıslar tarafından ortaya çıkarılması ve en önemlisi âdil bir mal taksimi için şahitlerin önemi göz ardı edilmemektedir.

İki zimmî arasındaki miras davası kendi din adamlarının kurduğu mahkemelerde hallederken, Kadı Mahkemelerine arzuları üzere müracaat edebilmektedir. Ancak, taraflardan biri Müslüman ise kişiler İslam hukukuna göre yargılanmak zorundadır. Bununla birlikte İslamiyet, din ayrılığını mirasçılığa engel kabul etmektedir. "*Müslüman kâfire, kâfir de Müslümana mirasçı olamaz*"¹³¹ hadisinden yola çıkarak zimmîler ile Müslümanların birbirlerine mirasçı olmaları engellenmiştir. Mesela, gayrimüslimle evli bir Müslüman eşine mirasçı olamaz ve miras bırakamaz. Bu evlilikten doğan çocuklar ise babalarının dininden sayıldıklarından mirasçı kabul edilmiştir.¹³² İncelenen sicillerden bir örneğe göre, Ermeni anne ve babanın Ermeni çocuğu olarak doğan Uz bin Abdullah Diyar-ı Garb'da iken Müslüman olmuş ve Müslüman olarak ölmüştür. Uz bin Abdullah ebeveynlerinin bıraktığı mirasa vâris olamadığı gibi Ermeni eşi ve kızının dahi mirasta hakkı yoktur. Böylece miras kız kardeşi Amine bint-i Gülşad isimli Ermeni'nin zimmetine geçmiştir.¹³³

Verâset yoluyla mirasçılara intikal eden mal varlığı, ölüm söz konusu olmaksızın hibe (bağış) edilebilmektedir. Evâil-i Safer 1080 tarihine ait kayıta, Turhan bint-i Serkis isimli Ermeniye, "...on

¹²⁶ Ahmed Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, c.1, İstanbul, 1988, s. 331-334.

¹²⁷ TŞS, nr. 1837, vr. 65b.

¹²⁸ Arif Bilgin, Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 20, sy. 2, 2010, s. 8.

¹²⁹ Bilgin, Bozkurt, a.g. m., s. 11.

¹³⁰ TŞS, nr. 1842, vr. 66b.

¹³¹ Buhâri, "Feraiz", 26; Müslim, "Feraiz", 1; Ebu Davud, "Feraiz", 10; Tirmizi, "Feraiz", 15.

¹³² Özcoşar, a.g.m., s. 132.

¹³³ TŞS, nr. 1844, vr. 68b.

iki mesal Kütürği? ve on beş mesal altın kamçı ve üç mesal dökme ve yirmi dört bıçağı ve on beş vakiye bakırı ve bir yorganı ve bir döşek ve bir sıra sır yorganı ve on iki sehim dökme ve iki sehim fıncanı ve bir altın yüzüğü vesaire mülk” eşyasının yarısını kızı Harmerme’ye hibe ve teslim etmiştir.¹³⁴ Yine aynı tarihli bir sonraki davada Turhan, kendi mülkünden olan “...otuz mesal altın zincirini ve üç mesal altın dökmelerini ve on beş vakiye bakırını ve bir sıra sır kaftanını ve yirmi dört adet dökmeli bıçaklarının” yarısını diğer kızı Torfende’ye hibe ve teslim etmiştir.¹³⁵

Miras davalarında hisse tayin edildikten önce veya sonra mirasçılar arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşandığı görülmektedir. Mahkemeye taşınan anlaşmazlık, hissedarlar arasında uzlaşma yollu çözülmeye çalışılmıştır. Çoy lakaplı Berşökve veled-i Karagöz, babadan intikal eden iki tarafı cami, bir tarafı Yori ve bir tarafı Kuyumcubaşı evi olan mülkünden hissesinin karındaşı Sosane bint-i Karagöz tarafından zabt olunduğu ve tasarrufuna engel olunduğu gerekçesiyle kardeşini dava etmiştir. Sosane cevabında “*üzerime düşen mülkü zevcim Basıryan elinden satın aldım*” diye söylemiş ve buna delil olarak Evâsıt-ı Zilhicce tarihli mülk satış belgesini göstermiştir. Her iki tarafın da delilleri görüp anlamasıyla dava sona ermiştir.¹³⁶ Böylece, kardeşler arasında cereyan eden ve arazi anlaşmazlığı hükmündeki davada huzursuzluğun giderilmesi sağlanmıştır.

Miras paylaşımında hissedarlar, üzerine düşen paydan memnun olmama veya daha çok hakkının olduğunu düşünmesi gibi nedenlerle kalan malı saklar veya kaçırdı. Bunun önüne geçmek için tereke defterleri titizlikle tutulmuş ve en ince detaylara kadar hesap edilmiştir. Örneğin, hâlik Babuk’un vârisleri olan zevcesi, oğlunun zevcesi ve Keşiş Mihail’in vâsiliğini yaptığı kızı mahkemede hâliğin mahlûkatından bir şey saklamadığına dair ayrı ayrı yemin ettirilmiş ve bu işlemin ardından tereke kaydı tutulmuştur.¹³⁷

Hissedarlar aralarındaki çekişmeyi ortadan kaldırmak için bedelli veya bedelsiz olarak “sulh sözleşmesi” yapılmaktadır. Sözleşmede kişi kendi isteğiyle mirastan feragat edebilmekte veya diğer bir usulle mirastan üzerine düşen hakkının nakdî bedelini alabilmektedir. Örneğin, Aya Vasil Mahallesinden hâlik Yor’un aynı mahalledeki gayri mahlûkatından ve bundan başka Akçaabat’daki annesi ve kız kardeşi mahlûkatından kızı Sofiye’ye hisse kalmıştır. Sofiye bu hissesini 110 adet Riyal kuruşa kardeşi Kuyumcubaşı Aleksandros’a anlaşmalı sulh ile vermiştir. Sofiye’nin “*mirastan alakam kalmadı*” diye ikrar etmesi ile mirastan hakkının bedelini almıştır.¹³⁸

¹³⁴ TŞS, nr. 1844, vr. 71b.

¹³⁵ TŞS, nr. 1844, vr. 71b.

¹³⁶ TŞS, nr. 1835, vr. 11b.

¹³⁷ TŞS, nr. 1844, vr. 42a, 42b.

¹³⁸ TŞS, nr. 1837, vr. 48b.

Verâset, hâliğin mal varlığının kişilere intikalinden başka vasîlik, mehir, borç, alım ve satım davaları içinde de aranabilecek geniş içerikli bir konudur. Verâsetle ilişkili davalar diğer başlıklar içinde değerlendirilmektedir. Tablo 5’de verâset adı altında miras bırakan hâlik veya hayattayken malını hibe eden kişi, bu kişinin bıraktığı malının cinsi ve mirasçıların çeşitli ihtilafa düşmesi sonucu mahkemeye gelen davacı ve davalıların miras bırakanla arasındaki ilişki verilerek genel bir inceleme yapılmıştır.

Tablo 5: Miras Davalarındaki Davalı-Davacılar ve Mal Varlığı

Sicil-Sayfa No/ Tarih	Yer	Miras Bırakan	Bırakılan Malın Cinsi	Davacılar	Davalılar
1835-5b/Evâil-i Şaban 1065	Belirtilmemiş	Berşekve Reis	Ahr hayvanı	Kızı Erine	Manol Reis
1835-11b/Evâil-i Zilkâde 1065	Trabzon/Huckir asya	Karagöz	Arsa	Oğlu Çoy lakaplı Berşökve	Kızı Susane
1835-27b/9 Rebi’ü’l-evvel 1066	Erzincan	Belirtilmem iş	Nakit para, çeşitli ziynet eşyaları ve kumaşlar	Akob v. Aror	Akob’un üvey anası Harmsima bt. Oğan
1835-42a/Evâhir-i Cemâziyye’l- âhir 1066	Belirtilmemiş	Amra v. Liv	Ev ve altın vs. eşya	Amcakızı Maşa bt. Aleks	Eşi Sultane bt. Aslan
1836-12b/Evâsıt-ı Cemâziyye’l-evvel 1067 ¹³⁹	Yomra/Huc	Ağlamış Yani v. Karagöz	Nakit para, ev ve bahçe	Kızları Sofya ve Lavize ile valideleri Savla bt. Simon	Kardeşi vârisleri Yori v. Savris ve Aleksan v. Arab
1836-17b/Evâsıtı Receb 1067 ¹⁴⁰	Belirtilmemiş	Mahmud Reis b. Mehmed	Sefine	Oğulları ve anneleri	Ortağı Levind Reis v. Yordan
1836-22a/Evâsıt-ı Şaban 1067	Trabzon/Hucpa ralak	Kostantin v. Yori	Bahçe ve çayırılık	Tenas v. Sava’nın kardeşleri Yason, Simiryan vd.	Zevcesi Roşmana
1836-27a/Şevval 1067	Yeni Cuma Mah.	Belirtilmem iş	Bahçe	Efnadol v. Yordan	Kardeşi Yordan
1836-31a/Evâsıt Zillkâde 1067 ¹⁴¹	Aya Marine Mah.	Toros v. Avram	Samaroksa’dak i mülk ve eşya	Zevcesi Emire bt. Yani ve kızı Simiryani	Oğul Yani
1836-52a/Evâsıt-ı Cemâziyye’l-âhir 1068 ¹⁴²	Çarkaban Mah.	Bağdasar v. Sefer	Hudutları belirtilmeyen çardak	Kızları	Kızların üvey annesi Arzahan bt. Kalesar
1837-6a/Evahir-i Receb 1068 ¹⁴³	Ganita Mah.	Odin	2 katlı ev, bahçe ve dâhilindekiler	Kızı Lazcaton	Oğulları Sefer, Merarzoz, Havace Ersa
1837-8a/Evail-i Şaban 1068	Meydan-ı Şarkî Mah.	Mağdun v. Havace Arslan	Bir miktar para	Oğulları Erya ve Mığırđıç	Kardeşi Odin’in oğulları
1837-13a/Evâsıt-ı Şaban 1068	Ganita Mah.	Hanım bt. İstefanos	Nakit para		Damat Havacesar v. Avedin (Hibe edilen kişi)

¹³⁹ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1836, vr. 12b, 13a, 42b.

¹⁴⁰ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1836, vr. 18b. Hâlik Haçlovizo vârisleri Yori v. Aslan, ölü Mahmud b. Mehmed Reis’in oğulları ve analarından hissesi olan 50 guruşu talep etmiştir.

¹⁴¹ Devamı dava için bkz: TŞS, nr. 1836, vr. 31a.

¹⁴² Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1838, vr. 6a.

¹⁴³ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1837, vr. 6b.

Tablo 5: (Devamı)

Sicil-Sayfa No/ Tarih	Yer	Miras Bırakan	Bırakılan Malın Cinsi	Davacılar	Davalılar
1837-13a/Evâsıt-ı Şaban 1068	Ganita Mah.	Hanım bt. İstefanos	Çeşitli ziynet eşyası		Kızı Meryem bt. Amires (Hibe edilen kişi)
1837-24a/20 Zilhicce 1068 ¹⁴⁴	Aya Girgor Mah.	İstefan v. Kostantin	2 katlı ev	Amca oğulları Yor v. Yıla ve Simon v. Sozori	Validesi Maryor bt. Girgor
1837-35b/7 Rebi'ü'l-âhir 1069	Asma Çınar Mah.	Sultanazar	2 katlı ev, bahçe ve dâhilindekiler	Torunu Ovakin v. Ovadin	Kızları Yus Hatun ve Şehran
1837-48b/17 Cemâziyye'l-âhir 1069	Aya Vasil Mah.	Yor	Ayu Vasil ve Akçabaat'taki mülkler	Kızı Sofiye	Oğlu Kuyumcubaşı Aleksandros
1837-59b/19 Receb 1069	Trabzon/Kisarn a	Anasta	40 gurusluk eşya	Oğlu Hristov v. Eksakosta	Kızı Simiryani bt. Eksakosta
1837-65b/13 Şaban 1069	Kürtün	Vartevar	Nakit para ve eşya	Oğlu Berros	Mubaşir Mustafa Çelebi b. Mehmed
1837-69a/26 Şaban 1069	Eksotha Mah.	Savla v. Semavil	Nakit para ve eşya	Kardeşi Lefter ve kız kardeşi Savire	Zevcesi Ekand bt. Kalyori
1838-19a/19 Rebi'ü'l-evvel 1072	Debbağhane Mah.	Agob	Bir mülk ve çeşitli altın eşyalar		Kardeşi Emirze (Hibe edilen kişi)
1838-53a/Safer 1070	Çarkaban Mah.	Karabet v. Hazırbın	Belirtilmemiş	Amcaoğlu Ahom v. Paviloz	Kızı Eziz
1839-R53a/ Eksik	Belirtilmemiş	Zananan v. Bağdesar	Arsa ve bahçe	Mıgırdic v. Babuk ve Mıgırdic v. Toros	Kız karındaşı ve ninesi Yerastan v. Amres
1839-R53b/Evâsıt-ı Muharrem 1074	Kasım Beşe Mah.	Sultanzade	2 katlı ev, bahçe ve dâhilindekiler	Kızları Lus ve Şehzad, kardeşi Nikokor, üvey oğlu Ovakim	Çömlekçi oğlu Giragor
1839-R91a/Evâsıt-ı Safer 1073	Vazmolaka Mah.	Paskal ve Hâlike Selva	Bir mülk ve ziynet eşyaları	Oğulları Grako	Oğulları Efdikana'nın oğlu Baskal
1840-21a/Evâil-i Safer 1074 ¹⁴⁵	Çarkaban Mah.	Ovanis v. Yor	Nakit para	Kızı Hayne, oğlu Manas ve zevcesi Hanbek?	Girgor v. Sefr nâm
1842-25b/4 Şaban 1075	Hacı Hasan Mah.	Andorin	Malum eşya	Oğlu Yoseb	Oğlu -
1842-43a/16 Zilkâde 1075	Sürmene/Asa	Yani v. Kostantin	Nakit para	Zevcesi, oğulları ve kızı	Münker v. Hace
1842-54a/23 Muharrem 1076	Meydan-ı Şarkî Mah.	Mıgırdic	Terekeden kalan mülk	Şerzâde bt.-	Meryem bt. Babak
1842-66b/4 Cemâziyye'l-âhir 1076	Kürtün	Boğos	Belirtilmemiş	Ovanis	Beytûlmâl emini Resul Ağa
1842-91a/Evâhir-i Receb 1076	Turna? Mah.	Vasil	Nakit para	Zevcesi, oğlu, kızları	Kızları
1843-5b/Evâsıt-ı Şaban 1076	Belirtilmemiş	Törfende bt. Karabet	Eşinden kalan çeşitli mahlûkat		Damatları Ovanis v. Oseb ve Gabriel v. Boros (Hibe edilen kişiler)
1843-10a/Evâil-i Ramazan 1076	Belirtilmemiş	Avram v. Sadin	Belirtilmemiş	Kız kardeşi Şon ve amcaoğlu Sava	Serbo v. Mihail

¹⁴⁴ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1837, vr. 46a. Bu kayıt mülk satışına eklenmiştir, ancak veraset hukukuna dair bilgilerde vermektedir.

¹⁴⁵ Belgenin üst ve alt kısımları hasar görmüştür. Aynı belgenin 21b varağındaki ilk dava 21a varağının devamı olup olmadığı tespit edemedik.

Tablo 5: (Devamı)

Sicil-Sayfa No/ Tarih	Yer	Miras Bırakan	Bırakılan Malın Cinsi	Davacılar	Davalılar
1843-36b/Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1077	Trabzon/İleksa	Nikola v. Sozori	Nakit para ile bakır ve gümüş eşyalar	Kardeşi Yordan	Durmuş Beşe
1843-49a/Evâsıt Cemâziyye'l-evvel 1077 ¹⁴⁶	Akçaabat	Damyamir	Ziraat arazisi	Kakul v. Kostantin	Kızı ve Kakul zevcesi Zakya
1844-21a/Evâhir-i Şaban 1077	Cedid Mah.	Berşökve v. Grako	Şirahane		Oğlu Karaca
1844-25a/Evâsıt-ı Şevval 1077	Yomra/Öz Lahom	Belirtilmem iş	Mülk arazisi	Mantok v. Toros	Bağdasar v. Mertori
1844-31b/Evâhir-i Zilkâde 1077	Çömlekçi Mah.	Savla bt. Sozori	Ev ve yakacak odun		Zevci Yordan v. Yani (Hibe edilen kişi)
1844-42a/ Evâhir-i Muharrem 1078 ¹⁴⁷	Meydan-ı Şarkî Mah.	Markar v. Babok	Belirtilmemiş	-	Zevcesi Elmas, kızı Meryeme ve Gül Hatun
1844-63b/Evâhir-i Cemâziyye'l-âhir 1078	Yoros/Ayanos	Belirtilmem iş	Bir mülk	Kiryakos v. Koran	Amcası Dimitri
1844-68b/ Evâhir-i Zilhicce 1079	Rize	Yagub ve eşi hâlike Bekzad	Belirtilmemiş	Oğulları Uz b. Abdullah'ın zevcesi ve kızı	Kızları Amine bt. Gülşad
1844-71b/ Evâil-i Safer 1080 ¹⁴⁸	Belirtilmemiş	Torhan bt. Serkiz	Çeşitli değerlerde mtfak ve giyim-kuşam eşyası		Kızı Merume ve Torfende (Hibe edilen kişi)

2.4.2. Tereke

Şer'ıyye sicillerinde, ölen kişilerin geride bıraktığı tüm mal varlığının tespit ve taksimi için tereke defterleri (diğer isimleriyle *muhallefât*, *metrukât* ve *kassâm*) tutulmuştur.¹⁴⁹ Kadıların görevleri arasında yer alan miras taksimi işi zamanla *kassâm* denilen memurlarca yapılmıştır. Askerî zümre mensuplarının terekesinin kayıt altına alınması zorunluysen sivil vatandaşın terekesi ise vârislerin isteğine bağlı tutulmuştur. Kişinin vefatıyla birlikte beklemeden hemen mal varlığının tespiti yapılır ve bu maldan öncelikle cenaze masrafları karşılanır, ölen şahsın borçları varsa bunlar ödenir, ardından hissedarların üzerine düşen mallar hesaplanırdı. Mal varlığı borçlarının tamamını karşılamayan alacaklılar terekede hisseleri oranında hak sahibi olmaktadır.¹⁵⁰ Osmanlı içtimaî ve iktisadî tarihi açısından zengin bir kaynak olan tereke defterleri, araştırmacılara oldukça geniş ve

¹⁴⁶ Belge aynı zamanda ziraat ürünleri üzerinden gerçekleşen arsa anlaşmazlığı içerikli bir dava kaydıdır.

¹⁴⁷ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1844, vr. 42a, 42b.

¹⁴⁸ Davanın devamı için bkz: TŞS, nr. 1844, vr. 71b.

¹⁴⁹ Aslında, *terake* kavramı XVIII. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve günümüz araştırmacıları tarafından da kullanımı yaygınlık kazanmıştır. İncelediğimiz belgelere göre XVII. yüzyıl mahkeme kayıtlarında kâtipler, ölen kişilerin mal tespitini kaydederken *muhallefât* kavramını kullanmıştır. Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 11, sy. 22, 2013, s. 194-195.

¹⁵⁰ Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *DİA*, TDVY, c. 30, Ankara, 2005, s. 406-407.

ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bizim çalışmamızda Ermenilere ait toplam 3 adet tereke kaydı tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Tablo 6: Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Muhteviyatı

Sicil-Sayfa No/Tarih	Yer	Tereke Sahibi	Terekedeki Eşyalar	Hissedarlar ve Hisse Yekûnları (Akçe)	Alacaklı ve Harçlar (Akçe)
1835-53a/16 Şevval 1066	Belirtilmemiş	Hacetor v. Benayot	Sarık, kaban, kilim		Alacaklı Hacı Yusuf'a 2000 nakit akçe verildi
1841-27b/29 Cemâziyye'l-evvel 1082	Belirtilmemiş	Tercanhoğlu Toros	Çeşitli ticaret eşyası, 2 tüfek		
1844-98b,99a/ Evâhir-i Muharrem 1078	Meydan-ı Şarkî	Babuk	Bursa, Türkmen, Bayburd kilimleri, çeşitli mutfak ve diğer ev eşyaları, kılıç	Gül Hatun 950, Merume 1400, Mıgırdıc 2565, Markar 2680 yekûn hisse aldı	Harc yekûnu olarak 1260 alındı

Tereke kayıtlarından Babuk isimli Ermeni'nin Evâhir-i Muharrem 1078 senesinde tutulan terekesi en geniş kayda sahip olandır.¹⁵¹ Babuk'un 1844 numaralı sicil kaydına göre Meydan-ı Şarkî sâkinlerinden olduğunu bilmekteyiz.¹⁵² Mesleği veya unvanı gibi bilgilere yer verilmeyen terekede hâliğin adından sonra hemen vârislerin isimleri verilmiştir. Buna göre, sırasıyla Babuk'un oğlu hâlik Markar (vârisleri zevcesi Elmas ve kızı Meryem), Mıgırdıc (akrabalık ilişkisinin ne olduğu belirtilmemiş), zevcesi Gül Hatun ve kızı Merume hissedarlar olarak belirlenmiştir. Mal tespitiyle tereke memurunun aldığı vergi öncelikle kaydedilerek ardından vârislerin hisselerine düşen mal ve bunların toplam kıymeti verilmiştir.¹⁵³

Babuk'un kalabalık bir ailesinin olduğu ve hatta büyükçe bir evde oturduğu da metrukâtında kendini belli etmektedir. Mutfak eşyaları, ölüden kalan eşyalar arasında büyük çoğunluğu oluşturmakta olup, eşya sayısı hâliğin tek yaşamadığını göstermektedir. Mutfakta kullanılan malzemeler XVII. yüzyıl evlerinde klasik denebilecek düzeyde olan tas, sahan, leğen, tabak, tencere, bıçak, keser, ibrik, tava, sacayağı, vs. eşyalardır.¹⁵⁴ Ev eşyaları arasında çeşitli halı ve kilimlerin kullanımı dikkate değerdir. Bursa, Türkmen ve Bayburt kilimlerinin kıymetleri 200-500 akçe arası

¹⁵¹ TŞS, nr. 1844, vr. 98b, 99a.

¹⁵² TŞS, nr. 1844, vr. 42a, 42b.

¹⁵³ Tereke tespiti ve taksimi için görev alınlara *resm-i kısmet* adı altında vergi ödenirdi.

¹⁵⁴ Osmanlı evlerinde mutfakın ayrı bir ev bölümü olarak kullanılması XVIII. yüzyılda yaygınlaşmış ve bu yüzyıla kadar zengin veya fakir ayrımı gibi bir kıstas olmadan genel olarak kullanılan mutfak eşyaları aynıdır. Volkan Ertürk, "Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliyüddin b. Habib'in Terekesi", **HUMANITAS**, c.1, sy. 2, Güz, Tekirdağ, 2013, s. 91.

olup fazla denilmeyecek bir meblağdadır. Kilim gibi bir yapısı olan ve kapı perdesi olarak kullanılan, duvarlara asılan işlemeli *keçe* ve *kebe*, hem bir ihtiyaç hem de evlerin içini süsleyen bir eşya olarak Babuk'un evinde yer almaktadır. Diğer ev eşyaları ise günlük kullanımı olan yastık, minder, çarşaf, havlu, hamam halısı ve sarık, peşkir, yemen, diz çakşırı gibi giyim kuşam vesair bazı kullanım alanlarına matuftur.

Bir Ermeni'nin terekesinde en dikkat çeken eşya Müslümanların namaz kılmak için yere serip kullandığı seccadedir. Babuk'un ailesinde adı geçen bir Müslüman kimse bulunmadığından, Babuk'un evini ziyaret eden Müslüman bir komşusu veya dostu için evinde seccade bulundurduğu yorumunu başlarda yapmaktayız. Nitekim Osmanlı toplum yapısı içinde iki farklı toplumun birbirleriyle iç içe yaşaması, dostça münasebetler geliştirmesi, hoşgörü içinde komşuluk ve misafirlik ilişkilerinde bulunması Osmanlı insanı tarafından mümkün kılınmıştır.¹⁵⁵ Ancak, Fatih Bozkurt tezinde seccade ifadesinin kullanımındaki çeşitliliğe değinmiş ve terekelerde geçen seccadenin namaz örtüsü anlamında değil odalardaki döşemelik halı olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵⁶ Babuk'un terekesinde iki seccade kaydı ve birinin köhne durumda bulunması, seccadenin bir Müslüman için bekletilmediğini ve aktif kullanımlı eşya olduğunu doğrulamaktadır.

XVII. yüzyılda kullanımı halk arasında da yaygınlaşan ateşli silah ve tüfekler, tutulan terekelerin hemen hemen hepsinde kayıt altına alınan mallar arasındadır. Babuk'un hâlik oğlu Markar'ın amcası evinden aldığı eşyalar arasında bir tüfek, kılıç ve kılıç zığnı çıkmış, Babuk'un olmasada Markar yoluyla Babuk malı olarak kayıt edilmiştir. Terekedeki en değerli eşya da amca evinden alıp götürülen 2.000 akçe kıymetli simli kılıçtır.

Bunlardan başka okur-yazarlığa işaret eden kitap, kalem, mürekkep gibi eşyalar Babuk terekesinde yoktur. Ayrıca, lüks tüketim veya zenginlik göstergesi olan eşyalar, nakdî paralar, köle veya cariyeler ile hayvanların terekede olmamasından Babuk'un orta düzeyli bir vatandaş olduğu çıkarımını yapabiliriz.

Tercanlıoğlu Toros Ermeni'nin belde-i Trabzon eşyası olarak 29 Cemâziyye'l-evvel 1082'de kaydedilen tereke defterinde,¹⁵⁷ kimlik bilgilerine yer verilmezken muhtemelen Tercanlı olduğu ve Trabzon'a ticaret için geldiğini varsaymaktayız. Toros'un Trabzon'a herhangi bir ziyaret için gelmiş ve yahut da "Tercanlıoğlu" isminin adres belirtmeyip kendisinin nâmı olabileceği de çıkarımlar arasındadır. Tereke eşyalarının 33 Antakya bezi, 840 ham keten bezi topu, 202 ham Rize keteni halısı gibi toptan ifadelerden Toros'un ticaret maksatlı Trabzon'a gelip burada öldüğü varsayımını

¹⁵⁵ Ortaylı, a.g.md., s. 67; Mehmet Öz, "Osmanlılar: Sosyal Hayat", *DİA*, TDVY, c. 33, İstanbul, 2007, s. 536; Kenanoğlu, a.g.e., s. 317-328.

¹⁵⁶ Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim(1785-1875 İstanbul Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011, s. 287-296.

¹⁵⁷ TŞS, nr. 1841, vr. 27b.

kuvvetlendirmektedir. Hukuka göre, ticaret için başka bir şehre giden ve orada ölen tüccarların malları ait olduğu ailesine gönderilir, eğer vârisi yoksa malları devlete kalırdı.¹⁵⁸ Öte yandan, Toros'un tüm mal varlığının bu olduğunu söylemek de yanlış olur. Hâliğin memleketinde veya diğer ticaret yaptığı yerlerdeki eşyalarının ve alacaklılarının da tespit edilmesi halinde doğru bir yekûna ulaşılabilir.¹⁵⁹

Sonuncu tereke ise 16 Şevval 1066 senesinde tutulan Hacetor Ermeni'ye ait olup, terekesi şu şekidedir: “*budur ki olunan mahlûkat-ı mezbûr Zülfikar Ağa mühriyle hanen hıfz olunmuştur.*”¹⁶⁰ Tereke, Hacetor'un adı geçen Hacı Yusuf'a borcu olduğunun dışında, kimliğine ilişkin bir kayıttan veya vâristen söz etmemektedir. Vâriissiz olarak ölen veya vâris belirlenene kadar şahısların mallarına çalınmasın veya el konulmasın diye devlet korumasına alınmaktadır. Dolayısıyla Zülfikar Ağa Hacetor'un mallarından sorumlu memur olarak kayıta yer almıştır.

2.5. Borç-Alacak Hukukuyla İlgili Kayıtlar

Roma hukuk tarihinde *mutuum*, Arapça'da *deyn*, Türkçede *ödünç/ödünç alma/ödünç verme* ve Osmanlı hukukunda *karz* olarak ifade edilen borçlanma, bir malın daha sonra iade edilmek üzere alınmasını tanımlamaktadır. Karz ile benzer anlamda kullanılan *âriyet* kelimesi, kişinin tüketmek için değil “kullanmak için ödünç alımı” manasını taşıyıp karzdan farklıdır.¹⁶¹ Kur'an-ı Kerim'de *karz-ı hasen* (güzel bir borç) olarak geçen hükümlerde borcu alanın güzel yerlere harcaması ve zamanında borcunu ödemesi tavsiye edilirken, borcu verenin ise bir nevi yardımlaşma faaliyetinde bulunduğu için Allah katında mükâfatlandırılacağı belirtilmektedir. Osmanlılar da borç hukukunu Kur'an'daki bu anlayışa göre belirlemişlerdir.¹⁶²

Kişilerin rıza ve kabullerine uygun olarak gerçekleşen karz sözleşmesi “*şu malı karz aldım*”, “*borç verdim-aldım*” gibi lafızları içermesiyle bir çeşit alım-satım sözleşmesine benzetilmektedir. Bu kapsamda sicillerde değerlendirilen toplam 38 adet borç-alacak davası tespit edilmiştir.¹⁶³ Ele aldığımız başlıkta borç-alacak davalarının vekâlet, vesâyet, verâset üzerinden nasıl işlendiği genel

¹⁵⁸ Bkz. verâsetle ilgili kısım. Yurtdışına çıkan tüccarların orada ölümü halindeki bilgi için ayrıca bkz. Serap Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 7, sy. 1, 1992, s. 193.

¹⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler: Türk Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 3, sy. 5-6, Ankara, 1966, s. 2-8, 63-65, 74-75.

¹⁶⁰ TŞS, nr. 1835, vr. 53a.

¹⁶¹ H. Yunus Apaydın, “Karz”, **DİA**, TDVY, c. 24, İstanbul, 2001, s. 521.

¹⁶² Bakara 2/245; Mâide 5/12; Kehf 18/17; Hadid 57/11, 18; Tegâbün 64/17; Müzzemmil 73/20.

¹⁶³ TŞS, nr. 1835, vr. 7b, 35a, 58b; TŞS, nr. 1836, vr. 19a, 20b/5, 20b/6, 30a, 36b, 51b; TŞS, nr. 1837, vr. 18a, 20b, 22b, 34b, 38b, 43b, 47a, 52b, 61b; TŞS, nr. 1838, vr. 53b, 58b/1, 58b/2, 58b/3, 59a, 60a, 61b, 74a; TŞS, nr. 1840, vr. 21a, 21b, R20b; TŞS, nr. 1841, vr. 12a; TŞS, nr. 1842, vr. 43a, 92a; TŞS, nr. 1843, vr. 16b, 27b, 37a, 41b; TŞS, nr. 1844, vr. 19b, 41b.

olarak açıklandıktan sonra, sicillerdeki Ermenilere ait karz oranları ve bunların alacak-verecek hukuku dâhilindeki takas, faiz, kefalet, hapis hakkı, rehin ve emanet konuları ile ilgili bilgileri aşağıda örnekleriyle görebiliriz.

Karz ilişkisinde bulunan tarafların reşit ve ehliyetli olması sözleşmeyi gerçekleştirmek için gerekli şarttır. Borç verirken ve borç verilen şeyi teslim alırken kişinin bunu vekâleten yapması mümkün iken,¹⁶⁴ borç vekâleten istenememektedir. Vesâyeten yetimin borç ve alacağını takip eden vasî, yetimlerin ihtiyaç ve giderlerini karşılamak için nafaka talebiyle mahkemeye başvurabilirken, vasînin yetim malından alması karz hukukunda yasaklanmıştır.¹⁶⁵

Verâset hukukuna göre borç veren veya alan kişinin ölümü halinde karz, vârislere intikal etmektedir. Alacaklı vârisler, karşı taraftan alacağını istediği anda temin talebinde bulunabilmektedir. Eğer vârisler borçlu konumunda iseler kendilerine kalan borcu tam olarak teslim etmek zorundadırlar. Ermenilere ait borç davaları arasında verâsetle kişilere intikal eden alacak-verecek kayıtların sayısı 19 olup, bunların hükmü verâset hukukuna göre uygulanmıştır.¹⁶⁶

İslam dininin belirlediği borç hukuku kaideleri, kadı huzurunda yargılanan gayrimüslimler için de geçerli kabul edilmiştir. Her şeyden önce gayrimüslimler mülkiyet edinme hakkına sahiptir ve bu hakları İslam devleti tarafından teminat altına alınmıştır. Zimmîler kendi aralarında yaptıkları sözleşmeleri İslam hukuku kurallarınca uygulamak zorunda değillerdir. Buna rağmen, incelediğimiz davaların 23 adedi (%61'i) iki Ermeni veya zimmî-Ermeni arasındadır. Bunlardan sadece 15 adedi (%39'u) Ermenilerle Müslümanlar arasında gerçekleşmiştir. Erkekler karz münasebetlerinde büyük kısmı oluştururken, kadınlar genellikle vesâyet ve verâset icabıyla davaya katılmıştır. Verâset içerikli olmayan 2 davada kadın borç alan¹⁶⁷ ve 1 davada ise emanet alan kişi konumundadır.¹⁶⁸

¹⁶⁴ TŞS, nr. 1836, vr. 19a.

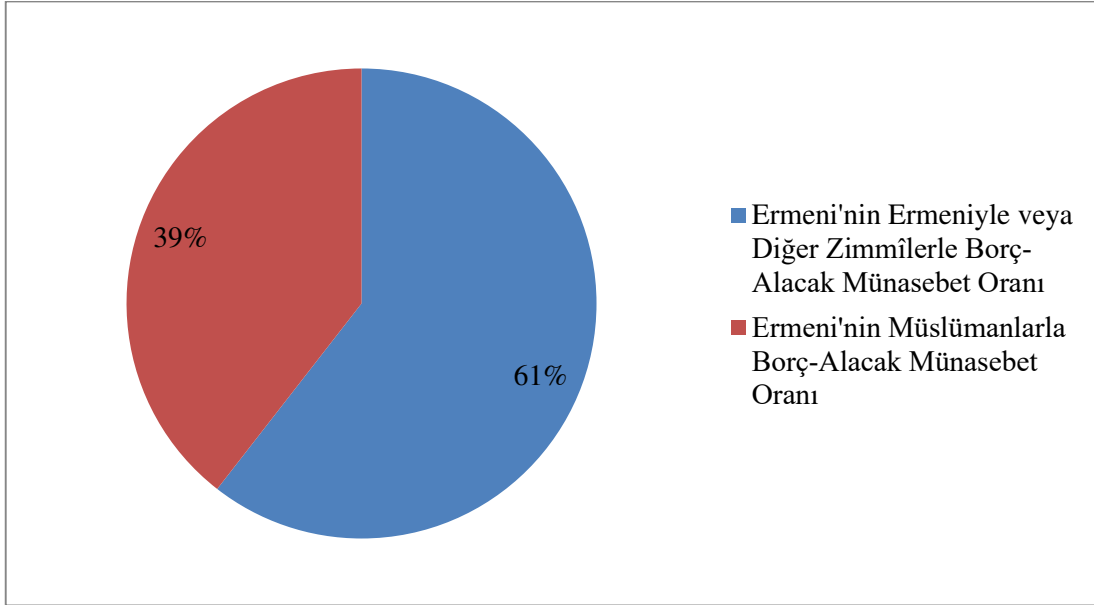
¹⁶⁵ Esra Çetinkaya, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Karz Sözleşmesi (1805-1843/1220-1258)", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c. 21, sy. 2, 2015, s. 297.

¹⁶⁶ Verâsetle intikal eden borç-alacak ilişkisiyle alakalı davalar: TŞS, nr. 1835, vr. 35a, 58b; TŞS, nr. 1836, vr. 19a, 20b, 36a, 36b; TŞS, nr. 1837, vr. 47a, 52b, 61b; TŞS, nr. 1838, vr. 58b ve 59a, 60a; TŞS, nr. 1840, vr. 21a ve 21b, 23b; TŞS, nr. 1842, vr. 43a; TŞS, nr. 1843, vr. 16b, 27b; TŞS, nr. 1844, vr. 19b, 41b.

¹⁶⁷ TŞS, nr. 1841, vr. 12a; TŞS, nr. 1844, vr. 41b.

¹⁶⁸ TŞS, nr. 1836, vr. 36b.

Grafik 3: Ermenilerin Diğer Gayrimüslim ve Müslümanlar ile Borç-Alacak Münasebeti Oranı

Ermeniler arasında geçen bir dava örneğinde, Ovanis isimli Ermeni'nin babasından 8 adet Riyal kuruş karz alan Sefer isimli Ermeni'nin babası Girkor, aralarında 6 adet Riyal kuruşa sulh eylemişler ve “...sulh olan 6 gurusu Girkor zimmetinden alıp, Girkor zimmetine ibra iskat ettim. Davadan alakam kalmadı...” diye mahkemeye beyanda bulunmuştur (Evâsıt-ı Cemâziyye'l-âhir 1068).¹⁶⁹

Davalarda Ermeniler hem borç alan hem de veren konumunda olmuştur. Örneğin, Ganita Mahallesinden Maraşlı Hacı Hüseyin müteveffanın alacaklıları Ovanis veled-i Anorin, Derumoğlu demekle meşhur Melkun, Ohan Ermeni, Girakos veled-i Karahan ve Boğos isimli Ermeniler¹⁷⁰ olup, her biriyle olan karz davası ayrı ayrı verilmiştir (Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel 1070, 7 Rebi'ü'l-âhir 1070). Maraşlı Hacı Hüseyin'in mesleklerine dair bilgi verilmeyen Ermenilerle alım-satım ilişkisini geliştirdiğini ve onlarla geniş bir alış-veriş ağı içinde olduğunu yorumlayabiliriz.

Ermeni tâifesinin değişik meslek gruplarında aktif olarak çalışması, Müslümanlar gibi askere gitmediğinden mesleğini sürdürebilir olması, ticaret ve alışveriş gibi hususların içinde yer almaları ve parayı elde tutmayı bilmeleri¹⁷¹ Müslüman-Ermeni karz münasebetini geliştirmiştir. Ayrıca, Osmanlı toplumunda farklı inançlara mensup kişilerin dışlayıcı bir tavırla birbirlerine yaklaşmamaları karz münasebetini olumlu etkilemiştir.

¹⁶⁹ TŞS, nr. 1836, vr. 51b.

¹⁷⁰ TŞS, nr. 1838, vr. 58b, 60a.

¹⁷¹ Göyünç, a.g.m., s. 240.

Sözleşme sırasında tarafların isteği üzerine borcun ödeneceği belirli bir vade belirlenmektedir. Hanefi mezhebine göre, vade belirlensin veya belirlenmesin borçlunun maddi gücü yerinde olmaması durumunda kişiye belli bir süre daha tanınmaktadır. Bundaki amaç kişinin borcundan dolayı sıkıntıya düşmesini ve harama yönelmesini engellemektir.¹⁷² Örneğin, Berberzade Çavuş Mustafa Ağa, Çömlekçioğlu Karagöz isimli Ermeni'den 7'şer dirhem 450 kuruş karz almış ve “*bir seneye değin vermezsem, 450 gurusunu benden ve ölürsem malımdan alsın*” diyerek sözleşmeye belli bir vade eklemiş, ancak ödeyemediği takdirde vadenin uzatılmasının kukuken mümkün olacağını da belirtmiştir (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1077).¹⁷³ Yani, karz sözleşmesinde vade bağlayıcı değildir. Bu durum borç alana kolaylık sağlarken, alacaklı kişiye ise dilediği zaman borcunu talep etme hakkını vermiştir.¹⁷⁴

Borçlu kişi aldığı borcu tam ve eksiksiz olarak ödemekle mesuldür. Alınan para ödenirken borçlunun başka bir para biriminde ödemeyi talep etme hakkı vardır. Buna göre borç, piyasadaki misli değeriyle hesaplanarak, elde edilen tutara göre borç sona erdirilmektedir. Kadı sicillerindeki kayıtlarda para borcu, taşınır veya taşınmaz malların piyasa değerinin hesaplanması suretiyle bu mallar ile takas edilmiştir. Örneğin, yedi sene önce Yordan veled-i Hamaros isimli Ermeni'ye 100 kuruş karz veren Ömer bin Abdullah, bunun 50 kuruşunu nakit, geri kalanını tanesi 1 kuruş kıymetle 40 boğas (boğazlık) ve 10 top dimiyle almıştır. (Evâhir-i Şaban 1065).¹⁷⁵ Başka bir örnek davada, Şarbo isimli zimmî Simon'a 40 kuruş vermiş, Simon'un vârisleri tarafından 20 kuruşa kıymetlenen katır ile borcun yarısı takas edilmiştir (Evâsıt-ı Receb 1067).¹⁷⁶ Yine örnekte, ölmüş Apostol'un Simon'a olan 160 Esedi kuruş karzı annesi Mıgırsa zimmîye tarafından Boztepe Mahallesindeki mülkün Simon'a satımıyla ödenmiştir (Evâsıt-ı Zilkâde 1076).¹⁷⁷

İslamiyet, Allah katında mükâfatlandırılmak için yapılan *karz-ı hasen*'in maddi kazanç elde etmek amacıyla menfaat barındıran bir uygulama olan faiz veya şeriat dilinde *riba*'yı yasaklamıştır.¹⁷⁸ İlkçağlardan itibaren iktisadî hayatta yer alan faiz uygulaması İslam dininin yanı sıra Hristiyanlıkta da haram kabul edilmiştir.¹⁷⁹ İki zimmînin kendi aralarındaki davalara karışmamakla birlikte zimmîlerin alışverişte Müslümanlara karşı faiz uygulamasında bulunması

¹⁷² Fahrettin Atar, **İslam İcra ve İflas Hukuku**, ed. Mehmet Kılıç, Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, İstanbul, 1990, s. 234-235.

¹⁷³ TŞS, nr. 1843, vr. 37a.

¹⁷⁴ Hz. Peygamber, borcunu almaya gelip, bunu kaba şekilde ifade eden bir bedeviye sahabelerin çıkışması üzerine hitaben şöyle söylemiştir: “*Bırakın onu, (borcunu almaya gelen bu) hak sahibinin konuşma hakkı vardır.*” Bûhârî, “İstikraz”, 4-6.

¹⁷⁵ TŞS, nr. 1835, vr. 7b.

¹⁷⁶ TŞS, nr. 1836, vr. 20b.

¹⁷⁷ TŞS, nr. 1843, vr. 27b.

¹⁷⁸ Ali İmran, 3/130; Bakara, 2/275, 276, 278, 279; Rum, 30/39; Nisa, 4/160-161.

¹⁷⁹ Yusuf Z. Binatlı, “Faiz ve İslam Hukukunda Faiz”, **Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi**, c. 2, sy. 1, 1966, s. 156-158.

İslam devleti tarafından yasaklanmıştır. Osmanlı Mahkemesi, iki zimmî arasında dahi faiz istemine müsaade etmemiş ve zimmîleri İslam hukukuna göre yargılamıştır. Dolayısıyla sicillere taşınan bir faiz kaydına rastlanmamıştır.

Karz sözleşmesinin teminat altına alınması yazılı hüccet ve şahitler huzurunda gerçekleşmiş olmasına bağlıdır.¹⁸⁰ Bunlardan başka “kefalet”¹⁸¹ ve “rehin” ile tarafların mağdur olmaları engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin, “bundan daha önceki tarihte İstanbul şehrindeyken Biroka’ya karz-ı hasen 30 Esedî kuruş verdim. Vilayete vardıkda vereyim dedi...hâlâ vermedi. Hakkım verilmesi talebidir” dedikten sonra sual olunan Biroka cevabında “İstanbul’da adı geçen Pasiya’dan 25 Esedî borç aldı” diye kendini savunmuştur. Mahkeme bunun üzerine konu olan 5 guruşun Biroka tarafından kefil gösterilerek ispatlamasını istemiş, ancak Biroka kefil dahi bulamadığından malı hapsedilerek borcunun tahsilini tavsiye etmiştir (Evâil-i Rebi’ü’l-evvel 1077).¹⁸²

Borçların îfâsı (sözleşmenin sona ermesi) ve alacağın güvenceye bağlanması için uygulanan *hapis hakkı*, rehinden farklı olarak îfâdan kaçınma adına gerçekleşir. Rehinde olduğu gibi sözleşme akdinde belirtilmeyen hapis hakkı, alacaklının borcunu elde edinceye kadar taşınır veya kıymetli malına el koyması anlamındadır.¹⁸³

Borçlunun borcunu zamanında ve eksiksiz olarak îfâ etmemesi durumunda alacaklı kişiye karşı tarafın malını rehin alma hakkı tanınmaktadır. Rehin verilecek mal, sözleşmeye konu olan malda aranan özelliklere sahip olmalı, akid anında mevcut, teslimi mümkün ve Müslümanlar bakımından hukukî değere sahip olmalıdır. Borcun îfâsı halinde ise rehin edilen malın teslimi gerçekleşmelidir.¹⁸⁴ Örneğin, bundan önce vefat eden Hüseyin Çavuş’un azat edilen kölesi Simzar bint-i Abdullah’tan Babuccu Zator isimli Ermeni 20 kuruş karz almış ve buna karşı 1 altın boğazlığını Simzar’a rehin vermiştir. Boğazlığın kıymeti 10 kuruş olmasına rağmen Zator borcunun 10 kuruştan ziyade olmadığına yemin vermiş ancak ölmüş olduğundan da aksi ispat edilememiştir. Konu olan 10 guruş, Hüseyin Çavuş’un vârisleri olan oğulları Mehmed Çelebi ve Osman Çelebi’den alınmıştır. Rehin 1 altın boğazlık ise vârislere teslim edilerek, karzdan alakaları kalmamıştır (Evâsıt-ı Cemâziyye’l-evvel 1066).¹⁸⁵

¹⁸⁰ TŞS, nr. 1837, vr. 22b.

¹⁸¹ Evâhir-i Rebi’ü’l-âhir tarihli kayıta, İskenderpaşa Mahallesinden Nevhilzade Ali Ağa alacağı bulunan Aydınoğlu Sultan Havace isimli Ermeniden borcunu almak için zimmîyyenin kefilî Sazade bint-i Esator’u kefaleti sebebiyle mahkemeye şikâyet etmiştir. TŞS, nr. 1838, vr. 74a.

¹⁸² TŞS, nr. 1843, vr. 41b. Bu dava aynı zamanda “*hapis hakkı*” ile alakalı bir örnektir.

¹⁸³ Bilal Aybakan, “İfâ”, *DİA*, TDVY, c. 21, İstanbul, 2000, s. 504.

¹⁸⁴ Hasan Hacak, Halit Çalış, “Rehin”, *DİA*, TDVY, c. 34, İstanbul, 2007, s. 538-542.

¹⁸⁵ TŞS, nr. 1835, vr. 35a. Kölenin kazancı efendisine ait olduğu gibi borçları da yine efendisinin mesuliyetindedir. Bkz: Aydın, Hamidullah, a.g.md., s. 239.

Günümüz banka teşkilatının ve işlevinin olmadığı XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasında şahıslar, güven duyduğu kimselere çeşitli kıymette eşya ve parasını korumak veya başkasına ulaştırmak adına “emanet” vermekteydi. Karz akdinden farklı olan emanet akidlerinde malı elinde tutan kişi, mal sahibinden izinsiz satış yapma, kiralama, ödünç ve rehin verme gibi bir tasarruf hakkına sahip değildir. Kadı sicillerine yansıyan bu çeşit davalar, mal sahibinin emanetini geri alamadığı durumlarda mahkemeye müracaat etmesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin, Yomra’ya bağlı Şana köyünden Ali bin Mehmed “*bundan bir sene önce Rum-ilindeyken Karakol’a emaneten kardeşim Yusuf’a gönderdiği 250 abayı (kumaş) geri göndermedi*” diye Karakol’a dava açmıştır (Şaban 1076).¹⁸⁶ Bir başka davada, Simon isimli Ermeni’nin akrabası olan vasîsi Mustafa Çelebi, Simon’un emanet olarak Musa isimli zimmîden aldığı sepet ve içindeki ihram, dimi vs. eşyayı verâseten teslim eylediğini mahkeme huzurunda beyan etmiştir (Evâhir-i Receb 1067).¹⁸⁷ Karz hukukunda olduğu gibi emanet mal veya para kişi ölse dahi vârisleri tarafından geri ödenmek zorunda olup, sahibinden izinsiz vâris veya vâsiler tarafından tasarruf edilemez.¹⁸⁸

2.6. Mülk Satışı ve Mülk İhtilafları ile İlgili Kayıtlar

Osmanlı fetih ve iskân siyaseti gereği Trabzon’un fethinin ardından Hristiyan Ermeni halkı iskâna¹⁸⁹ tabi tutulmuş ve onlardan boşalan mülklere Müslümanlar yerleştirilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Trabzon, fiziki yapısı ve çeşitli müesseseleri ile bir Türk-İslam şehri haline gelmiştir. İlk aşamada ister istemez yerli halktan kopuk ayrı mahallelerde oturan Müslümanlar, zamanla gayrimüslimlerle daha sıkı ilişkiler kurarak toplum hayatının her alanına bu ilişkiyi yansıtmışlardır.¹⁹⁰ Gayrimüslimlerin şehir hayatında dışlanmadıkları, mülkiyet haklarının korunduğu ve alım-satım münasebetinde bulunduğu dair şer’iyye sicillerinde birçok örnek mevcuttur. İncelenen sicillerde Ermenilere ait toplam 63 mülk satışının yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁹¹ Bu kayıtlara satışla ilgili gerçekleşen ihtilaflarda dâhil tutulmuş olup, haricindeki 2 adet kayıt mülk veya arazi ihtilafları¹⁹² ve 1 adedi de mülk-i menzil davası için vekil tayin etme ile alakalıdır.¹⁹³

¹⁸⁶ TŞS, nr. 1842, vr. 92a.

¹⁸⁷ TŞS, nr. 1836, vr. 20b.

¹⁸⁸ Emanetle ilgili diğer davalar için bkz: TŞS, nr. 1836, vr. 36a, 36b; TŞS, nr. 1837, vr. 38b, 52b; TŞS, nr. 1838, vr. 53b, 61b; TŞS, nr. 1840, vr. 21a.

¹⁸⁹ Barkan, a.g.m., s. 217-221.

¹⁹⁰ Kenan İnan, “1831 Nolu Şer’iyye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Mülk Satışları”, **Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2003, s. 148.

¹⁹¹ TŞS, nr. 1835, vr. 6b, 19a, 29b, 37a, 47b; TŞS, nr. 1836, vr. 4b, 11a, 24a, 28b, 36a, 37a, 39a, 42a, 45a, 46a, 49a; TŞS, nr. 1837, vr. 3a, 3b, 4b, 8b, 11b, 15b, 35b, 45a, 46a, 66b, 70b, 93a, 93b; TŞS, nr. 1838, vr. 3b, 20b, 71a, 74a, 93b; TŞS, nr. 1839, vr. 13a; TŞS, nr. 1840, vr. 26b, 28a; TŞS, nr. 1841, vr. 25b, 36b/2, 36b/3; TŞS, nr. 1842, vr. 6b, 13b, 32b, 47b, 56a, 58b, 65a, 68a, 90b, 91b/1, 91b/2; TŞS, nr. 1843, vr. 12a, 20a, 27b, 34a; TŞS, nr. 1844, vr. 18b, 19b, 21a, 37a, 50b, 63b, 68a, 88a.

¹⁹² TŞS, nr. 1837, vr. 64a; TŞS, nr. 1842, vr. 39a.

¹⁹³ TŞS, nr. 1836, vr. 5a.

İnsanlığın yaşamını sürdürebilmesi adına bir toplumun birbiriyle alışveriş içinde olması ihtiyacı bir durum olup, bu ilişkinin bir akid ile yapılması uygun görülmüştür. Alışveriş ve ticareti tanımlamak için kullanılan *mübadele* kelimesi satım akidinde *bey*’ veya *şirâ* olarak geçmektedir.¹⁹⁴ Satım akdinin hükümleri Kur’an temel alınarak İslam hukukçuları tarafından belirlenmiştir. Kur’an-ı Kerim alışverişte faiz uygulamasını, hile ile aldatmayı yasaklamış ve akidlere riayet edilmesini istemiştir.¹⁹⁵

Tablo 7: Sicillerde Ermenilerle İlgili Mülk Satışları (Yer ve Sayıları)

Mahalle Adı	Toplam Satış Adedi	Kaza, Nahiye ve Köy Adı	Toplam Satış Adedi
Asma Çınar	1	Trabzon/Zafanos	1
Aya Girgo	2	Akçaabat/İşmirna	1
Aya Gorgor	2	Maçka/Mesarya	2
Aya Marine	5	Sürmene/Cakola	1
Aya Vasil	3	Yomra/Huckomra	1
Cedid	1	Yomra/Hus	1
Debbağhane	3	Yomra/Kavala	2
Eksotha	2	Yomra/Ladom-ı Kebir	1
Faros	1	Yomra/Oz Simona	1
Frenk Hisarı	2	Yomra/Zafanoz	1
Ganita	2	Yoros/Ayanos	1
Hacı Kasım/ Kasım Beşe	4	Kisarna	3
İskenderpaşa	4	Kireçhane	1
Kindinar	2	Soğuksu	1
Meydan-ı Şarkî	2	Varvara	1
Orhancıyan/Çömlekçi	3		
Ortahisar	1		
Yeni Cuma	1		
Zeytinlik (Ermeniyan Mah. içinde)	1		
Zağrof	2		
Toplam	44	Toplam	19

Yukarıda verilen tabloda yerleşim birimlerinin isimleri sicil kayıtlarında zikredildiği gibi verilerek, Trabzon şehri mahalleleri ile Trabzon sancağına tabi kaza, nahiye ve köylerde Ermenilerin kaç tane mülk alım-satımı yaptığı ve bunların toplam sayısı verilmiştir. Bu tablo ayrıca Ermenilerin yaşadığı yeri, mülkiyetinin konumu ve türü hakkında da bilgi vermektedir. 1844 numaralı sicilde

¹⁹⁴ Ali Bardakoğlu, “Bey”, *DİA*, TDVY, c. 6, İstanbul, 1992, s. 13.

¹⁹⁵ Bakara 2/177; Nahl 16/91; İsrâ 17/34; Mü’minûn 23/8; Meâric 70/32; Mâide 5/1; Mutaffîfîn 83/1-3; Hûd 11/85. Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, c. 2, İstanbul, 1990, s. 240-243.

kaydedilen bir davada Yoros Nahiyesi,¹⁹⁶ Akçaabat haricinde ayrı bir nahiye olarak belirtilmiş olup Trabzon merkez kazasına bağlı nahiyelerdendir.¹⁹⁷

Mülk satışlarında fiyat aralığı mülkün bulunduğu konum, mülkün büyüklüğü, kat sayısı, mülk türü ve değeri gibi faktörlere bağlı olarak belirlenmektedir. Mesela, İskenderpaşa Mahallesinde yapılan dört satışı inceleyelim. İlk örnekte, iki katlı, tahtadan çatısı olan ocaklı, anbarlı ve ağaçlı bahçesi bulunan Girkos mülkü 175 kuruşa Hasan Çelebi'ye satılmıştır (Evâsıt-ı Şevval 1067).¹⁹⁸ Yine İki katlı, çardaklı, anbarlı ve bahçesi bulunan Osab mülkü 72 kuruşa Havecasar'a satılmıştır (Receb 1070).¹⁹⁹ Diğer, tek katlı, bahçesi olan Amine hatunun evi Elmas Ermeniye'ye 100 kuruşa satılırken (Cemâziyye'l-evvel 1075),²⁰⁰ tek katlı, bahçeli ve hemen hemen aynı özellikteki evi tüccar Mehmed Beğ 150 kuruşa Ovacın Ermeni'ye satmıştır (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-âhir 1072).²⁰¹ Buna göre aynı mahallede bulunan dört farklı mülk kendine has özellikleriyle fiyatlandırılmıştır.

Tablo 8: Mülk Satış Türlerinin Adedi ve Fiyat Aralığı

Mülk Türü	Satış Adedi	Fiyat Aralığı (kuruş ve akçe cinsinden)
Tek katlı ev	5	50-120
Tek katlı, bahçeli ev	9	20-175
Tek katlı, bahçe ve dâhili olan ev	9	13-300
Çift katlı, bahçe ve dâhili olan ev	12	72-350
Bahçe	14	13-300
Ormanlık, ağaçlık, çayırılık	5	10-130
Arsa	4	50-2.500
Şirahane	3	75-150
Ahır	1	20
Dükkân	1	60

Satılan mülk türleri incelendiğinde ağırlıklı olarak ev satışının yapıldığı görülmektedir. Bu tasnife göre 23 tane tek katlı ev bulunup çoğu bahçelidir. İki katlı evlerin sayısı 12 tanedir ve daha kapsamlı teşekküllendirilmiştir. Örneğin, Debbağhane Mahallesinde iki katlı bahçesinde çeşitli ağaçlara sahip, dehlizli ve fırınlı Nikfor mülkü (26 Cemâziyye'l-evvel 1076);²⁰² Marine Mahallesinde ahırlı, anbarlı ve su kuyusu olan Martiros mülkü (7 Câmaziyye'l-âhir 1075);²⁰³

¹⁹⁶ TŞS, nr. 1844, vr. 63b.

¹⁹⁷ Tülay Çetinkaya, **1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon'un Sosyal Tarihi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 6.

¹⁹⁸ TŞS, nr. 1836, vr. 28b.

¹⁹⁹ TŞS, nr. 1838, vr. 74a.

²⁰⁰ TŞS, nr. 1842, vr. 6b.

²⁰¹ TŞS, nr. 1838, vr. 20b.

²⁰² TŞS, nr. 1842, vr. 65a.

²⁰³ TŞS, nr. 1842, vr. 13b.

Kindinar Mahallesinde fırınlı, mutfaklı, sofalı ve ağaçlıklı bahçesi mülkü sahibi Grako isimli Ermeni'nin evi (Evâsıt-ı Zilhicce 1079)²⁰⁴ büyük ve geniş evlere örnektir.

Mülk satışında evlerden sonra içinde dut, zeytin, asma gibi ağaçlar bulunan bahçe; ormanlık, ağaçlık ve çayırılık arsa; şirahane; ahır ve dükkân satışı yapılmıştır. Trabzon'daki sosyal ve iktisadi hayata ışık tutan dükkân ve işletmelerde Ermeniler aktif olarak yer almaktadır. Osmanlı evleri dâhilinde bulunan değirmen, atölyeler ve şirahaneler henüz sanayileşememiş geleneksel işletmelerdir. Özellikle gayrimüslim mülklerinde bulunan “şirahaneler” üzümün sıkılıp şarap yapıldığı ve bunun yanında pekmez veya şeker sıkma gibi çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmaktadır. Şirahaneler genellikle evin bahçesinde bulunan asma ağaçlarıyla birlikte kaydedilmiş ve satışı gayrimüslimler arasında yapılmıştır.²⁰⁵

Yapılan satışlar arasında Evâsıt-ı Safer 1077 senesinde kaydedilen satış, dükkân satımına ait tek davadır: Debbağhane Mahallesinden Abrayanos veled-i Havacesar isimli Ermeni, Trabzon sükûnda (çarşı) kazancı arastasında (üstü örtülü çarşı) Mahmud Ağa vakfından olan kazancı dükkânını Mehmed Beşe ibn-i Mustafa'ya aylık 8 akçe kirasıyla 8 dirhem 60 Riyal kuruşa satmıştır.²⁰⁶

Ermenilerin tüm satım akdi kayıtları arasında Evâhir-i Zilhicce 1077 tarihli dava en yüksek fiyata sahip olmasıyla dikkat çekicidir. Burada, Yori veled-i Avram Keşiş tarafından Trabzon serdarı Bektaş Beşe'ye bir arsa satılmıştır. Yori, Akçaabat Nahiyesine bağlı İşmirna köyünde bulunan bir taraftan ırmak ve bir taraftan Receb mülkü ve bir taraftan çeşme yolu ve bir taraftan tarik-i amme (umuma açık yol) ile mahdud işcâr-ı müsmire (meyve ağaçları) ve gayri müsmire ile çevrili bir bab mülk-i menzili, Mustafa Beşe ile yarısını paylaştığı işcâr-ı müsmire ve gayri müsmireyle çevrili topraklarını ve usta yanında olan kiraz ağacının toprağını ve yine adı geçen Mustafa Beşe ile ortak olduğu toprakları sâhib-i arz mağrifetiyle 2.500 akçeye satmıştır. Dava aynı zamanda *sâhib-i arz* tarafından izinli olarak yapılmış ve *marifet tezkeresi* denilen evrakla satılmıştır. Bu evrakın olmadığı, yani sâhib-i arzın izninin olmadığı durumlarda satış geçersiz sayılmaktadır. Özellikle gayrimüslimlerin miri arazi tasarruflarını kontrol etmek ve tımar sisteminin bozulmaması için uygulanmıştır.²⁰⁷

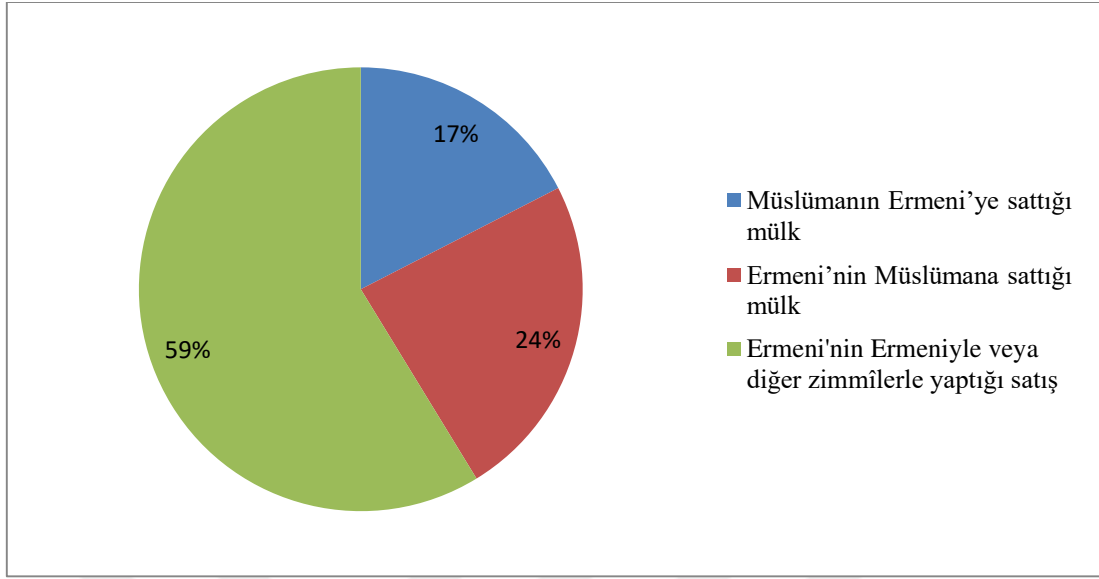
²⁰⁴ TŞS, nr. 1844, vr. 68a.

²⁰⁵ Şirahane satışları için bkz: TŞS, nr. 1836, vr. 24a, 39a; TŞS, nr. 1837, vr. 43a; TŞS, nr. 1844, vr. 21a.

²⁰⁶ TŞS, nr. 1843, vr. 34a.

²⁰⁷ İnan, a.g.m., s. 176.

Grafik 4: Ermenilerin Diğer Gayrimüslim ve Müslümanlarla Yaptığı Mülk Satış Oranları

Ermenilerin toplum hayatında diğer zümreler ile temasını tespit etmek için kadı mahkemesindeki mülk satışı oranları önem kazanmaktadır. Satışlar, Ermenilerin diğer gayrimüslim zümreler ve Müslümanlarla bir arada yaşadığını ve bunların mülklerinin iç içe olduğunu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır.²⁰⁸ Mülk satışları içinde Müslümanın Ermeni'ye sattığı mülk sayısı 11 (%17), Ermeni'nin Müslümana sattığı mülk sayısı 15 (%24), Ermenilerin kendi arasında veya diğer zimmîlerle yaptıkları mülk satışı sayısı 37 (%59)'dir.

Bu oranlara örnek olarak: Trabzon kazası Zafanos karyesinde bulunan bahçe, Haydar Beşe'nin kızları ve oğlu tarafından Serkis veled-i Abraham'a 13 kuruşa satılmıştır (Evâil-i Recep 1068).²⁰⁹ Diğer, Meydan-ı Şarkî Mahallesindeki Sahak veled-i Losbek adlı Ermeni'nin zeytin ağaçlı mülkü, 55 kuruşa Nevhilizâde Ali Ağa'ya satılmıştır (Evâil-i Rebi'ü'l-âhir 1068).²¹⁰ Son olarak, Eksotha Mahallesinde Lefter veled-i Simon'un ev ve dâhilindeki bahçesi, 80 kuruşa Manol veled-i Andon'a satılmıştır (4 Ramazan 1069).²¹¹

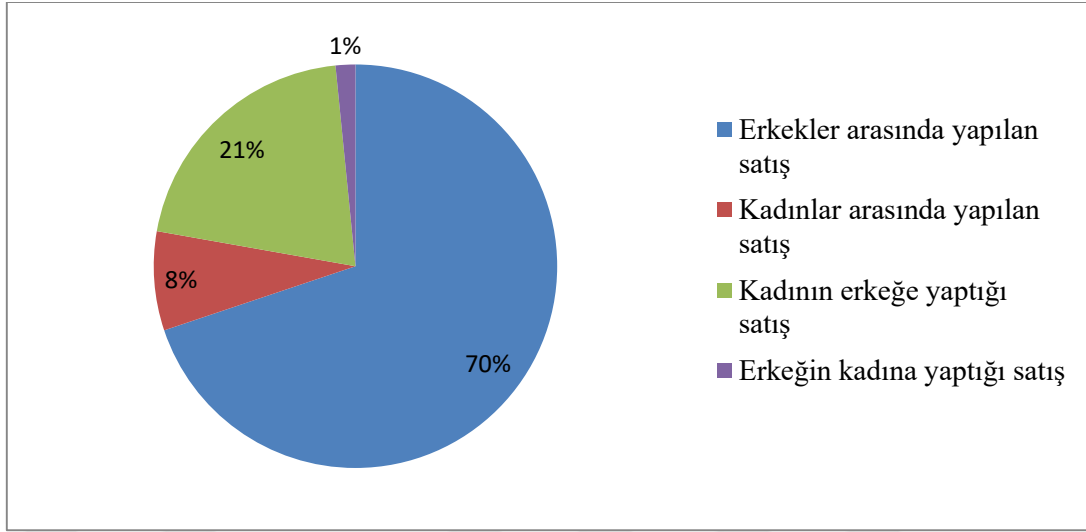
²⁰⁸ Mehmet Üner, "XVII. Yüzyılda Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri", *Tarih Dergisi*, sy. 43, 2006, s. 109.

²⁰⁹ TŞS, nr. 1836, vr. 45a.

²¹⁰ TŞS, nr. 1836, vr. 42a

²¹¹ TŞS, nr. 1837, vr. 70b.

Grafik 5: Kadın ve Erkekler Arasında Yapılan Mülk Satış Oranları

Ermeni kadınlarının toplum içindeki statüsüne bakıldığında, mülk sahibi olma oranları hiç de az değildir. Kadınlar gerektiğinde mahkemeye vekilli veya vekilsiz olarak gidebilmekte ve davalarını takip edebilmektedir. Erkekler arasında yapılan mülk satışının sayısı 44 (%70) iken, bundan geriye kalan 19 (%30) adet kayıt kadınların dâhil olduğu davalardır. Kadının satan, erkeğin alan taraf olduğu dava sayısı 13 (%21); erkeğin satan, kadının ise alıcı olduğu dava sayısı 1 (%1) adettir ve satış verâset kaynaklı ilişkiden dolayı yapılmıştır. Bu davada, Aya Gorgor Mahallesinden hâlik İstefan'ın amcaoğulları Simon veled-i Sozori ve Yordan veled-i Bila, İstefan'ın validesi Maryore bint-i Girgor'a verâseten, avlulu ve iki katlı evi 220 kuruşa satmıştır (10 Cemâziyye'l-âhir 1069).²¹² Kadınların satıcı olduğu davaların büyük çoğunluğunda ise erkek alıcılar ile kadının arasında bir akrabalık ilişkisi bulunmamaktadır.

Kadınların satıcı olduğu dava örnekleri şunlardır: Evâil-i Rebi'ü'l-âhir 1068 senesinde hâlik Ovadin'in ninesi kızları, Ovadin isimli Ermeni vekâletiyle mahkemeye müracaat ederek, Beyan Beşe ibn-i Körce Çelebi'ye 310 kuruşa iki katlı, zeytin ağaçlı bahçesi olan evi satmıştır.²¹³ Yine, Evâil-i Muharrem 1066 tarihinde, Trabzon Mahallesinden Sultane bint-i Bağdanî, Satılmış Beşe ve Yor veled-i Totos vekâletleriyle 70 guruşa tek katlı ve bahçeli evini satmıştır.²¹⁴

Ermeni kadınlarının kendi aralarında yaptıkları toplam mülk satışı sayısı ise 5(%8)'tir. Örneğin Evâhir-i Ramazan 1076 tarihli davada, Meydan-ı Şarkî Mahallesinden Sultanzade bint-i Bervasil,

²¹² TŞS, nr. 1837, vr. 46a.

²¹³ TŞS, nr. 1837, vr. 35b.

²¹⁴ TŞS, nr. 1835, vr. 19a.

vekili Ovanis veled-i Oseb vasıtasıyla mülkünü 90 guruşa Gabriel veled-i Boros vekâletinde kardeşi Zamane'ye satmıştır.²¹⁵

Taraflar arasında alım-satım münasebetinin ardından ekonomik ve ticarî olarak bir takım ihtilaflar yaşanmaktadır. Mülkün tasarrufuna dair mahkemeye yansıyan ihtilaflar genellikle miras paylaşımında belirsizliğin yaşanmasıyla ortaya çıkmaktadır.²¹⁶ Örneğin Evâsıt-ı Rebi'ü'l-âhir 1066 tarihindeki davada, bundan on altı sene önce Hacı Kasım Mahallesi'nde bulunan tek katlı ve bahçeli mülk 80 kuruşa mühtedi Ömer Beşe'nin kardeşi Grako'dan satın alınmıştır. Grako ise sekiz sene önce bu mülkünü eşi Güne'ye satmış, Güne'nin ölümüyle kız kardeşleri Erine, Tasole ve Tomaye kalan mülk Güne'nin kızı Simiryani'ye satılmıştır. Ömer Beşe'nin satış hücceti ve şahitleri ile mahkeme, mülkün tasarruf hakkını Ömer Beşe'ye vermiştir.²¹⁷

Mülk satışları alım-satım ve borç-alacak kapsamında değerlendirilmektedir. Satışın gerçekleşmesinin ardından meblağını alamayan alacaklı tarafının mahkemeye gelerek şikâyet davası açma hakkı vardır. Örneğin Evâil-i Cemâziyye'l-âhir 1068 tarihli davaya göre, bundan yirmi sekiz sene önce Paskal veled Manol isimli zimmî, Ömer Beşe'nin babası Yusuf Beşe'den Sürmene Cakola'da bulunan mülkünü 26 kuruşa satmış ve bunun 13 kuruşu verilmediğinden hakkını talep etmiştir. Ömer Beşe Diyar-ı Garb'ta olduğundan borcunu alamayan Paskal'a mahkeme mülkünün tasarrufunu vererek Osman Beşe muarazadan men edilmiştir.²¹⁸

2.7. Vergi Hukukuyla İlgili Kayıtlar

Osmanlı Devleti bir yerin fethinin hemen ardından bölgeyi kayıt altına alarak şahısların durumuna göre bir vergi mükellefiyetliği oluştururdu. Tespit edilen mükelleflerin deftere kaydedilme görevi kadiya aittir.²¹⁹ İncelenen sicillerde Ermenilere ait vergi hususunda toplam 13 kayıt olup bunun 2'si hüküm, diğer kalanı ise vergi mükelleflerinin yaşadığı anlaşmazlıklar ve şikâyetlerle ilgilidir.²²⁰

Osmanlı vergi sistemi şer'i ve örfî vergiler olarak ikiye ayrılmaktadır. Şer'i vergiler İslam hukukuyla belirlenmiş aslî vergilerdir. Dolayısıyla bir Müslümanın tabi tutulduğu yükümlülük ile gayrimüsliminki farklıdır. Gayrimüslimlerin belli başlı şer'i vergileri *uşûr*, *haraç* ve *cizye*dir. Uşûr,

²¹⁵ TŞS, nr. 1843, vr. 12a.

²¹⁶ Miraç Tosun, **Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)**, Serander Yayınları, Trabzon, 2018, s. 127.

²¹⁷ TŞS, nr. 1835, vr. 29b.

²¹⁸ TŞS, nr. 1836, vr. 49a. Borç münasebetiyle mahkemeye taşınan diğer mülk satış ihtilafı için bkz: TŞS, nr. 1844, vr. 50b.

²¹⁹ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, TDVY, c. 8, İstanbul, 1993, s. 45.

²²⁰ TŞS, nr. 1835, vr. 44b; TŞS, nr. 1838, vr. 42b, 43a; TŞS, nr. 1841, vr. 3a; TŞS, nr. 1842, vr. 7a, 12b; TŞS, nr. 1843, vr. 12b, 36a, 44a, 44a; TŞS, nr. 5b, 6a, 17b.

yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisi olup²²¹ Osmanlı Devleti'nde gümrük vergisi adı altında nılır.²²² Müslümanlardan alınan öşür veya zekât vergisini gayrimüslimler haraç olarak vermektedir. Öşür başlığı altındaki *harac-ı mukassam* ve *harac-ı muvazzaf* gayrimüslimlerin elinde bulunan mülklerinin fethin ardından yine kendilerine bırakılmasının bedeli olarak, toprağın verimine ve yüzölçümüne göre alınan vergidir.²²³ Cizye ise gayrimüslim erkek hane reisinden askere gitmemenin bedeli olarak alınmaktadır. Haraç ve cizye kimi zaman birbirlerinin yerine kullanılmış olup,²²⁴ bu durum incelenen kadı sicillerinde de görülmüştür. Örfî vergiler ise İslam hukukunun dışına çıkmayacak şekilde ordu, idare ve yargıya malî destek için padişah buyruğuyla koyulan çeşitli vergilerdir. *Avarız, İşpençe, nüzul, sürsat, işтира* vergilerinden başka *tapu resmi, arus resmi, cürm-i cinayet resmi, hayvan kesimi resmi, ağıl/çit/kışlık/yaylak resmi*²²⁵ ve diğer vergiler örfî kapsamında alınmaktadır.²²⁶

Ermeni cemaati, gayrimüslimlerin ödemesi gereken meblağdan üzerlerine düşen payı vermekle sorumludur. Bunlar arasında kadınlar, çocuklar, sakat ve yaşlılar ile askerî hizmet verenler vergi vermekle yükümlü tutulmamıştır. 1691 cizye reformuna kadar Osmanlı Devleti rahip ve keşişler ile din adamlarını vergiden muaf tutmuştur. Ermenilerin vergilerinin toplanması ve devlet görevlilerine teslimi “*kocabaşı*” isimli cemaat ileri gelenleri tarafından yapılmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında merkezî yönetimin taşradaki denetimini azaltmasıyla kocabaşılar, kendi gruplarının vergi toplama işini üstlenerek tıpkı âyanlar gibi zenginleşmeye başlamıştır.²²⁷

Osmanlı Devleti vergileri toplamakla görevli memurların halka zulmeden faaliyetlerine taviz göstermeyerek bu tarz girişimleri sancaklara gönderdiği adâletnâmeler ile engellemeye çalışmıştır.²²⁸ 11 Muharrem 1070 senesinde sicile kaydedilmiş olup 1069 senesine mahsus 2 hüküm görevini kötüye kullanan bir memuru uyarıcı niteliklidir: Trabzon keferesi cizyesi tahsili memurunun Rum ve Ermeni tâifesinden 330 akçe almaya kanaat etmeyip, keferelerden 7’şer buçuk Riyal talep etmiştir. Reayaya ziyadesi zulm ve teaddi olduğundan emre ihtimam gösterilmesi ve 1070 senesi malından noksan gelmeyecek şekilde cizyenin toplanması emrolunmuştur. Deftere tahrir olunması için yeni

²²¹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi**, Selçuk Üniversitesi Basımevi, c. 1, Konya, 1995, s. 296-299.

²²² İslâmî literatürde “uşûr” kelimesi gümrük vergisini ifade etmektedir. Cahiliye devri Arapları ile başlamış olan uygulama İslâmî esaslarla yeniden düzenlenmiş ve İslam devletleri tarafından benimsenmiştir. Ancak kaynaklarda Osmanlıların gümrükten aldığı vergi için uşûr ifadesine rastlanmamıştır. Bkz: Mübühâ S. Kütükoğlu, “Osmanlılar’da Gümrük”, **DİA**, TDVY, c. 14, İstanbul, 1996, s. 263-268.

²²³ Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık)**, ed. Fethi Gedikli, On İki Levha Yayıncılık, c. 1, İstanbul, 2012, s. 155.

²²⁴ İnalçık, “Osmanlılar’da Cizye”, s. 45-46.

²²⁵ TŞS, nr. 1838, vr. 98b. Bu dava, yaylak resmine mübaşir olan Hüseyin Ağa ibn-i Hasan tarafından darp gören Girkor veled Erakil isimli Ermeni arasındadır. Bu husus vergi hususunda değerlendirilmeyecektir.

²²⁶ Yurtseven, a.g.b., s. 156.

²²⁷ İnalçık, “Osmanlılar’da Cizye” s. 45-46.

²²⁸ Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, **DİA**, TDVY, c. 1, İstanbul, 1998, s. 346-347.

cizye tahsil memuru tayin edilerek gönderilmiştir.²²⁹ Hükümler, Ermenilerin Rum cemaatiyle birlikte toplu mükellefiyete tabi tutularak verilmesi gereken cizye miktarı hakkında da bizlere bilgi vermektedir.

Vergilerin adaletli bir şekilde belirlenmesi ve ahaliden toplanması için kişiler kayıtlı olduğu beldenin defterine riayet etmeli ve vergisini beldeden görevli vergi memuruna tahsis ettirmek zorundadır (*raiyyet rûsûmu*).²³⁰ Buna göre verginin toplanmasından sorumlu her memur, defterinde kayıtlı mükelleflerin ikâmetgahı farklı olsa dahi vergiyi almakla görevlendirilmiştir. Söz konusu vergi davalarında şahısların ikâmetgahları gereği oturdukları beldenin memuruna vergi verdiği veya memurun deftere bakmaksızın haksız vergi topladığına dair kayıtlar vardır.

Vergiler beldeye göre toplu olarak hesap ettirilerek, hane başına düşen ödenirdi. Aksi takdirde ödenmeyen vergi diğer ahaliden istenmekteydi. Sicillerde hem şahıslar hem de cemaatlerin birbirlerine karşı olan bu sorumluluğu üstlendiğini ve bedelin karşı tarafça ödenmediğinde kadiya başvurdıklarını görmekteyiz. Bu davaları aşağıda örneklerle birlikte görebiliriz.

Evâsıt-ı Ramazan 1077 tarihindeki davada, Hüseyin Ağa bin Ali Ağa Ovanis veled-i Vaşedvan Ermeni'nin vergi mükellefiyetlinin belirlenmesi adına soruşturma açmıştır. Ovanis, "Hemşin'den geldim mumaiyleh babam ve dedem raiyyet olduğu malumum değildir" demekle Hüseyin Ağa *suret-i icmal*²³¹ ibraz edip, bu esamiler içinde Ovanis'in dedesinin Turbaron olduğunu şahitlerin de onayıyla doğrulamıştır. Böylece Ovanis'in *raiyyet rûsûmunun* Hüseyin Ağa'ya teslimine ve gereğinin yapılmasına karar verilmiştir.²³²

Sürmene'nin Asa köyündeki adı geçen Ermeniler ile Akçabaat'ın Savaraksa köyündeki adı geçen Ermeniler'in mahkemeye taşınan davasında, Savaraksa köyünden Tatos ve Ovanis'in Asa reayasından olup altı senedir haraç ve sair vergilerini Asa reayasıyla birlikte vermektedirler. Durumun hali sual olunduğunda Ovanis ve Tatos cevaplarında "dedeleri Beşarot'un Hemşin reayasından olduğu ancak, kendilerinin altı senedir Asa reayası ile haraç ve sair vergilerini eda ettiklerini; altı senedir ki ellerinde olan defter sureti gereğince Hemşin emininin üzerlerine lazım geleni verdiğini ve teslim ettiğini" söylemişlerdir. Böylece, Asa karyesi memuru olan Ganayazade kâtip Ali Efendi dahi üst mahkemeye (divan-ı hümayun) başvurusuyla Hemşin reayasından olan Ali Efendi'nin davayla alakası olmadığına karar verilmiş ve sonrasında mahkeme Tatos ve Ovanis'in

²²⁹ TŞS, nr. 1838, vr. 42b ve 43a.

²³⁰ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, c. 23, sy. 92, 1959, s. 604.

²³¹ İcmal (özet) defterleri, avarız hanelerin toplamının eyalet ve kaza bazında veren ve tımarların durumunu belirleyen defterlerdir. Merkez bürokrasisinde pratik kullanım tarzıyla hazırlanmıştır. Temel Öztürk, " XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy. 5, 2008, s. 100.

²³² TŞS, nr. 1844, vr. 6a.

Hemşin defterinde kayıtlı mükelleflerden olduklarını ikrar ile Ermenileri muarazadan men etmiştir (Evâsıt-ı Receb 1066).²³³

Akçaabat'a bağlı Kabaron köyünden Tavit ve Erotan isimli Ermeniler, otuz seneden beri aynı köyde yaşayıp, on senedir öşürlerini oturdukları beldenin ağası olan Molla Ebu Bekir Efendi'ye vermektedir. Buna rağmen hâlâ sipâhî olan topraktan kendilerine tasarruf etmek için izin verilmemiş olup, Ermeniler Molla Ebu Bekir Efendi'den temessuk (hüccet, senet) talep etmektedirler. Sual olunan Molla Ebu Bekir “*on senedir karyede ağayım. Öşürlerini aldım lâkin adı geçen Ermeniler Hemşin reayaları olduklarından bana kayıt olmazlar diye adı geçen Musa Beşe'ye tezkere ve temessuk verip tasarrufa teslimat eyledim*” diye cevaplamıştır (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1077).²³⁴ Bu şekilde devam eden dava, toprağı işleyen ve vergisini veren köylülerin Hemşin defterine kayıtlı reayadan olduklarından Hemşin sipâhîlerinden Musa Beşe'ye yönlendirilmiştir. Sipahi Molla Ebu Bekir'in ise defter kaydı olmadan reayadan vergi toplaması XVII. yüzyıl sonlarındaki asayişsizliğin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak reayanın hakkını araması ve adaletin sağlanması adına yargıya başvurması Osmanlı Devleti'nin adalet mekanizmasının mahkeme tarafından sağlandığını göstermektedir.

XVII. yüzyıldaki ekonomik ve sosyal sıkıntılar merkezden taşraya taşınarak Osmanlıların vergi adaletini sarsan bir dönem olmuştur. Sonuçların nedenleri doğurduğu bu dönemde ordu ve sefer için köylüye fermanlarla yeni vergiler konmuştur. Bu durumu kötüye kullanmaya çalışan sipahiler ise halktan *tekâlif-i şakka* adı altında haksız vergi talep etmektedir. Bu tarz vergilerin toplanmasına şer'an müsaade edilmemiştir.

Örneğin, Maçka'ya bağlı Kapuköyü Zoza köyünden Kostantin veled-i Şoşkomi ve Avram veled-i Keşiş karındaşı Vasil, aynı köydeki avarıza bağlı topraklarını ziraat edip avarız ve nüzul²³⁵ ve sair vergileri öderken kendilerinden talep edilen tekâlif-i şakkayı ödemeyi reddedip, Mehmed Beşe bin Mustafa ve Emirza Beşe bin İskender ve Sefer Beşe bin Abdullah'tan şikâyetçi olmuşlardır. Adı geçen zimmîler haklı görülmüş ve kadı tarafından diğer vergiden muaf tutulmamışlardır (Evâsıt-ı Ramazan 1077).²³⁶

Başka bir örnekte: Musa Paşa tevabiinde olan gâib Yusuf Ağa'nın zeametindeki mezrayı zeamet eden Torul'un Çit köyünden aralarında Ermenilerin de olduğu zimmîlerden, Ali Ağa bin Murad isimli kişi Yusuf Ağa'nın vekili olduğu iddiasıyla senelik 18'er kuruşu talep etmektedir. Sual

²³³ TŞS nr. 1835, vr. 44b.

²³⁴ TŞS, nr. 1843, vr. 36a.

²³⁵ Avarız akçesi, avarız hanesi başına alınan vergidir. Öztürk, a.g.m., s. 99. Nüzul, sürsat ve iştira ordunun iâşe, yiyecek-yakacak ve ordunun maliyetinde ek açık olması durumunda alınan vergilerdir. Yurtseven, a.g.b., s. 156.

²³⁶ TŞS, nr. 1844, vr. 5b.

olduğunda zimmîler “senelik 18 kuruş verdiklerini ancak Yusuf Ağa’nın ahvalinden haberdar olduklarını ve Ali Ağa memur Yusuf Ağa’nın vekili olmadığını” demekle Ali Ağa’nın talebi reddedilmiştir (Cemâziyye’l-evvel 1075).²³⁷

Bu yüzyıl içinde meydana gelen ekonomik sıkıntıların sonucu olarak köylüler topraklarını terk ederek şehre göç etmeye başlamış ve tarıma dayalı ekonomik ve sosyal düzeni sağlayan Osmanlı Devleti’nde vergi sistemi bozulmuş, gelirler azalmış ve eksik kalan vergiler köyde kalan ahalinin üzerine yük olarak binmiştir. Örneğin, Trabzon kazasından Baskon ve Andon ve Totos isimli Ermeniler, aynı köyde mülk ve bahçesi bulunan ve haraç olunmuş akçeden mülküne göre belirlenip üzerine yüklenen Girgor’un sual olunmasını talep etmiştir. Girgor’un köyde mülkü olmasına rağmen şehre yerleştiğinden Girgor talep olunan vergiden muaf tutulmamış ve davası düşmüştür (Evâil-i Şevval 1076).²³⁸

Osmanlı yönetimi tahrir sırasında gelir getiren hiçbir kişinin kayıt dışı (haric-ez-defter) bırakılmaması hususunda vilayetlere hükümler göndermiş ve mahallî yöneticilerin bu hükümlere titizlikle yaklaşmasını istemiştir. Rum ve Ermeni cemaati tarafından üzerlerine gönderilen hükme riayet ettiklerini gösteren bir dava sicile kaydedilmiştir. Buna göre Evâsıt-ı Rebi’ü’l-âhir 1077 tarihinde Rum keferesi “yedi senedir cizyemizi almakla memur olan Mehmed Ağa yedinden veririz. Bu sene Trabzon’a bağlı kefare tâifesinin şer’an belirlenen ve verilmeesi gereken cizyeye müstahak defterlere kayd olan mukarrer on haneden birer bakiye akçelerin tahsil edilip deftere keser ve noksan götürmeyesiz diye buyurulmuştur. Ancak haric ez-defter 37 nefer olup, bunlar cizyeye müstahak keferelerden olan Ermenilerin 100 hanesine mevcut haraçtır ” diye buyurulan hüküm gereği mahkemeye beyanda bulunmuştur. Rum keferesi Ermenilerin mevcut nefer defterini ibraz etmiş ve Ermenilerin de ikrarlarıyla toplam 115 nefer tespit edilmiştir.²³⁹ İsim kayıtları tutulan Ermenilerin 115 neferi sicile kaydedilmiştir.²⁴⁰ *Haric ez-defter* ifadesi şehre yeni gelen nüfus için kullanılmakta olduğuna göre,²⁴¹ şehre iskân eden ve bir önceki tahrirde yer almayan 37 nefer bulunmaktadır. Diğerlerinin de hesaba katılmasıyla şehirde 115 Ermeni ikamet etmekte ve vergiye mükellef tutulmaktadır.

Ermeni ve Rum tâifesi arasındaki vergi anlaşmazlığının yaşandığı başka bir dava örneği beylerbeyine hizmet eden Ermeni ve Rum tâifesinin yaptıkları hizmetlere göre haraçlarının düzenlenmesi üzerinedir. Evâsıt-ı Şaban 1077 kaydında beylerbeyinin tavuklarını besleyen ve saray hizmetinde olan Ermeniler ile konak ve kayık hizmetinde olan Rumların fetva üzere vergileri,

²³⁷ TŞS, nr. 1842, vr. 7b.

²³⁸ TŞS, nr. 1843, vr. 12b.

²³⁹ TŞS, nr. 1843, vr. 44a.

²⁴⁰ TŞS, nr. 1843, vr. 44a ve 44b.

²⁴¹ Türkmenoğlu, a.g.t., s. 18.

hizmetleri esas alınarak belirlenmiştir. Ancak Rumlar konak ve kayık harcını Ermeniler üzerine yüklemeye çalışmaktadırlar. Buna binâen Ermeni tâifesi saray ve tavuk hizmetinden başka vergileri vermeyeceklerini mahkemeye beyan etmiştir. Bu hal fetva üzerine belirlenmiş olup, kadimden beri gelen geliri beylerbeyi konağı ve kayığı harcını yalnız Rum tâifesi çekip, saray ile tavuk besleme hizmetini Ermeni tâifesi çekip ve zikr olunan vergilerden başka İstanbul'dan ve gayrinden gelenlerin harcının hallerine göre üzerlerine taviz ve taksim eylenmesine karar verilmiştir.²⁴²

2.8. Suç ve Ceza Hukukuyla İlgili Kayıtlar

Toplumsal hayatın sürekliliğini sağlamak adına bireylerin can ve mal güvenliğinin sağlanması bir hukuk devletinin görevleri arasında yer almaktadır. Adaletin tesis edilmesine önem veren Osmanlılar, geniş bir dava alanına sahip suç ve ceza hukukuyla ağırlıklı olarak ilgilenmiş ve bu davaları işlenen suça göre şer'i ve örfi olarak iki kısımda ele alarak yargılama ve ceza uygulamasını Kadı Mahkemeleri vasıtasıyla yürütmüştür. Osmanlı Devleti İslamî kanunlara aykırı olmayacak şekilde kendi özel durumuna göre örfi kanunlarını oluşturmuştur. İslam hukuku kitap, sünnet, icma ve kıyası esas olarak işlenmesi yasak fiilleri ve bunların cezasını belirlemiştir. Buna göre zina, zina iftirası (*kazf*), içki içmek (*harm*), hırsızlık (*sirkat-serika*), yol kesme (*hirâbe*), devlete isyan (*bağy*), dinden dönme (*irtidad*), yaralama (*cerh*), darp, cinayet gibi suçlar *hadd*, *kısa* ve *diyet* cezaları içinde değerlendirilmektedir. Hadd ve kısasa girmeyen, düzenlemesi devlete bırakılan ve kanunnamelerle belirlenen suç ve cezalar ise *ta'zir* kapsamındadır.²⁴³ En çok bilinen ve uygulanan ta'zir cezaları siyaseten katl, hapis, sürgün, kürek, sopa, müsadere, kınama, kamu haklarından yasaklamak, teşhir, prangabentlik ve kalebentliktir.²⁴⁴ Bakıldığında örfi hukuk/ta'zir cezaları kişiler için daha hafif gözükmektedir, ancak işlenen suçun durumuna göre cezalar şeriattan daha şiddetli hale gelebilmiştir.²⁴⁵ Osmanlı Devleti şer'i ve örfi hukuku birlikte kullanırken düzenlenen kanunnameler ise şer'i ve örfi esaslı olarak ayrılmaktadır. Osmanlı ceza kanunnameleri Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî kanunnameleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁶ Bu kanunnameler bütün ülke toprakları için geçerli ve her sınıftan vatandaşı kapsayan genel kanun niteliğine sahiptir.²⁴⁷

Gayrimüslimler şer'îye mahkemesi önüne geldiklerinde hem kendi aralarındaki hem de Müslümanlarla yapılan şikâyetle İslam ceza hukuku hükümlerine göre yargılanmışlardır.

²⁴² TŞS, nr. 1844, vr. 17b.

²⁴³ Aydın, a.g.e., s. 222-223.

²⁴⁴ Cin, Akgündüz, a.g.e., c. 1, s. 279-281.

²⁴⁵ Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", çev. Selahaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 26, sy. 1, 1984, s. 644.

²⁴⁶ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, c. 1, İstanbul, 1990, s. 129.

²⁴⁷ Yılmaz Yurtseven, "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 9, sy. 3-4, 2001, s. 277.

Gayrimüslimlerin Müslümanlar tarafından yapılan şikâyetlere kendi açılarından savunma yapma hakkı da verilmiştir.²⁴⁸ Ancak işlenen suçun faili gayrimüslim ve mağduru Müslümansa aralarındaki din farklılığının cezaya etki ettiği görülmektedir.²⁴⁹

Bu bölümde suç kapsamında sicillere yansıyan davalar, örnekleriyle birlikte tek tek ele alınıp incelenerek davaların Osmanlı Devleti’nde genel olarak nasıl yer bulduğu, yargı süreci ve hangi cezanın hangi suça uygulandığı dile getirilecektir. Tablo 9’da Ermenilere ait davalar suç çeşidiyle birlikte kaydedilerek, Ermenilerin fail ve mağdur olarak hangi konumda bulunduğu yer verilmiştir. Davalarda ceza hükümlerinin genellikle kaydedilmediği “*şer’an lazım gelen icra olunsun*” veya “*mucebiyle olan*” gibi ifadelerin geçtiği görülmektedir. Sebebi, davaya konu olan suçun ve cezasının hükmünün kanunnameyle alışagelmış olarak uygulanıyor olmasıdır. İncelediğimiz sicillerde Ermenilere ait toplam 28 kaydın 8’si hırsızlık, 4’ü darp, 1’i yaralanma, 3’ü cinayet, 3’ü zina, 1’i dinden dönme, 2’si eve izinsiz girme, 2’si hayvana eziyet, 1’i kundaklama (*ihrak*), 1’i mülk ilhakı ve 1’i reayaya zulüm davasıdır. Bu davalardan 1’indeyse suçu işleyen zimmîlerin isimleri verilerek suçun taksir ile işlendiği dışında bir şey belirtilmemiş olduğundan suç türü Tablo 9’da belirtilmemiştir.

Tablo 9: Sicillerde Ermenilerle İlgili Suç ve Ceza Kayıtları

Sicil-Sayfa No/Tarih	Suç	Fail	Mağdur	Verilen Ceza
1835-8a,8b,9b/ Şaban-Ramazan 1065	Hırsızlık	+		Ceza yok (aklandı)
1835-27a/Evâhir-i Rebi’ü’l-evvel 1066	Hayvana eziyet		+	Ceza yok (aklandı)
1836-23a/Evâhir Şaban 1067	Dinden Dönme	+		Belirtilmemiş
1836-32b/Evâsıt-ı Zilhicce 1067	Mülkün ilhakı	+	+	Cezası yok
1836-64b/Evâil-i Cemâziyye’l-âhir 1068	Belirtilmemiş		+	Mucebi olan cezaya hükmedildi
1837-21b,22b/17 Zilkâde 1068 ²⁵⁰	Darp		+	Ceza yok (aklandı)
1837-34b/28 Rebi’ü’l-evvel 1069	Düşerek yaralanma		+	Ceza yok (aklandı)
1837-45a/3 Cemâziyye’l-âhir 1069	Cinayet		+	Neticesiz soruşturma
1837-90b/Evâhir-i Ramazan 69	Zina	+	+	Mucebi olan cezaya hükmedildi

²⁴⁸ Seda Örsten Esirgen, “İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmiler”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c. 21, sy. 2, 2015, s. 187.

²⁴⁹ TŞS, nr. 1838, vr. 77b; Esirgen, “Zimmiler”, s. 145 – 172.

²⁵⁰ Yomra Nahiyesi Façol Yeravel köyünden Abdullah Beşe b. Osman, gâib olan hırsız Meyhaneci Seroba’yu Yor v. Yordan sanıp üzerine saldırmıştır. Yor ile dava alakası olmadığına hüküm olunup, devamı dava gaip olan hırsız Serabo hakkındadır. Serabo’nun kimliği tespit edilemeyip Ermeni olup olmadığı tespit edilemediğinden dava darp kapsamında değerlendirilmiştir.

Tablo 9: (Devamı)

Sicil-Sayfa No/Tarih	Suç	Fail	Mağdur	Verilen Ceza
1837-92b/25 Şevval 1069	Hırsızlık	+	+	Fail gâib olduğundan cezası belirtilmemiş
1838-54b/Safer 1070	Kundaklama	+		Belirtilmemiş
1838-67a/15 Cemâziyye'l-evvel 1070	Reayaya zulüm		+	Mucebi olan cezaya hükmedildi
1838-77b/4 Receb 1070	Hırsızlık		+	Ceza yok
1838-98a/10 Muharrem 1072	Darp	+	+	Uyarı
1838-98b/27 Muharrem 1072	Darp		+	Mucebi olan cezaya hükmedildi
1842-65b/Evâhir-i Cemâziyye'l-evvel 1076	Hayvana eziyet	+		Para cezası
1843-48a,49b/Evâsıt-ı Cemâziyye'l-evvel 1077	Cinayet		+	Diyet ve kısas (mağdur ailesince istenmediği için ceza verilmedi)
1844-4a,12b/ Evâhir-i Receb 1077	Hırsızlık	+		Para cezası
1844-34a/Evâil-i Zilhicce 1077	İzinsiz eve girme		+	Uyarı
1844-36b/Evâhir-i Zilhicce 1077	İzinsiz eve girme		+	Uyarı
1844-38b/Evâil-i Muharrem 1078	Hırsızlık	+	+	Belirtilmemiş
1844-48b,51a/Evâhir-i Safer 1078	Zina		+	Belirtilmemiş

İslam hukukunda hadd suçlarından olan hırsızlık suçunun cezası unsurları gerçekleşmişse el kesmedir.²⁵¹ Suçun kasıtlı olarak işlenip işlenmemesi, suçun kaç kez işlendiği gibi hususlar da göz önüne alındığında hırsızlığın cezası ta'zir hükmüyle ölüm dahi olabilmektedir.²⁵² Eğer zimmiler açısından değerli fakat Müslümanlarca sakıncalı bulunan şarap ve domuz gibi malların çalınması söz konusuysa, çalınan malın yük ve pahada hafif kalan bir değeri varsa,²⁵³ fail kişi müstemense, suç delilsiz ve şüpheliyse hırsızlık haddi uygulanmamaktadır. Osmanlı hukuku hırsızlıkta hadd cezalarının uygulanmayıp ta'zir olan davalarda faile genellikle hapis, kürek, teşhir gibi cezalar vermektedir. İncelediğimiz hırsızlık davalarında hadd cezasının uygulanması için failer açısından şüphe bırakmayacak delillerin toplanmasına önem gösterilmiştir. Örneğin, Yeni Cuma Mahallesinde farklı zamanlarda gerçekleşen hırsızlık suçunun faileri Acem Mehmed, Ermeni Keser ve Misafir

²⁵¹ “Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin” ayetiyle hüküm belirlenmiştir. Maide, 5/38. Hırsızlığın ilk defa yapılmasında hırsızın sağ eli, ikinci defa hırsızlık suçunun oluşmasında Hanefilere göre hırsızın sol ayağı kesilir. Üçüncü kez tekrar edilen hırsızlıkta ise kesme yoktur. Tövbe edinceye kadar hapsedilir. Mehmet Koç, “Osmanlıda Ölüm Cezası Verilen Zina, Hırsızlık, Öldürme ve Yaralama Suçları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 33, 2019, s. 269.

²⁵² II. Beyazıt ve Kanunî kanunnamelerinde hırsızlık yapan kişinin asılması hükmü verilmiştir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s. 301; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 43.

²⁵³ Fatih kanunnamesine göre at çalanın eli kesilmeli, nisaba ulaşmayan tavuk, ördek, kese ve sarık gibi şeyleri çalanlara ta'zir uygulanacağı ifade edilmektedir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 349.

Mehmed'in ortağı olarak suçlanan Melkun'un davayla alakası olup olmadığı şüpheli bulunmuştur. Kovuşturulma sonucunda evinde bir şey bulunamadığından Melkun'un davası düşmüş ve 27 günlük hapis cezası sona ermiştir.²⁵⁴

Hadd suçlarından zina, Hristiyanlıkta dahi yasaklanmış bir suçtur. İslam hukukunda zina suçuna gayrimüslim-Müslim, hür-köle, evli-bekâr gibi ayrımlar yapılmadan *celde* (dayak, sopa cezası) ve *recm* (taşlanarak öldürme) cezaları uygulanmaktadır. Zina cezasının uygulanması suçun dört tanıkla delillendirilmesine bağlı tutulmakta,²⁵⁵ fakat olaya şahit olan dört tanığın bulunması zor olduğundan zina suçu şer'iden çıkarak ta'zire girmektedir.²⁵⁶ Bundan başka, Hanefi mezhebine göre zina yapanların evlenmesi hali hadd cezasını ortadan kaldıran bir durumdur.²⁵⁷ Suçun ta'zir bulunmasında ise cezası genellikle sürgün veya kürek olmuştur. Zina suçu hakkında Fatih ve Yavuz kanunnamelerinde zimmîlere özel bir hükme değinilmemekte olup, II. Bayezid ve Kanunî kanunnamelerinde zimmîlerin Müslümanlar için geçerli zina cezalarının yarısına çarptırılacağı belirtilmiştir.²⁵⁸

Kasım Beşe Mahallesi ahalisinin talebi üzerine dava olan bir zina suçu kaydında, Sofi Hüseyin namında kimse evli Ermeni bir kadınla zina yapmak maksadıyla evine girmiş ve feryat üzere evvel gelen iki Müslüman erkek kişi olaya müdahil olmuştur. Sofi Hüseyin'in zina maksatlı Ermeniyye'ye yanaştığını kabul etmesiyle, ceza ve halinin suali bir üst mahkemeye (Paşa Divanı olarak kaydedilmiş) sorulmuştur. Şahitler ve ahalinin dinlenmesi üzerine Sofi Hüseyin'in cezası belirtilmeyerek, diğer dava kaydına geçilmiştir. Kaydın devamında, üzerine varılıp soruşturulan Ermeniyye'nin iki senedir adı geçen mahallede oturduğu ve fahişe şöhretinde olduğu işitilmiştir. Bunun üzerine Ermeniyye'nin zevci Ovanis talebiyle kaydedilen dava delillendirilmiş, ancak ceza belirtilmemiştir.²⁵⁹

Zina cezasının uygulanması için erkek ve kadının sağlıklı kişiler olması gerekmektedir. Kadın eğer zina sonucu hamile kalırsa lohusalık sürecine kadar geçen süre boyunca beklendikten sonra cezası uygulanmaktadır. Örneğin, Malika bint-i Toka zimmîye zevci olmayıp hamile kalması üzerine keşif ve tahrir talep olunmuştur. Malika cevabında "Bolathane/ Eflence karyesindeki ormanda odun kırmak için varmışım. Bolathanebaşı Ermenilerinden Başşovan Ermeni'nin oğlu gâib

²⁵⁴ TŞS, nr. 1835, vr. 8a, 8b, 9b.

²⁵⁵ Nisa, 4/15.

²⁵⁶ Mustafa Avcı, **Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004, s. 192; Cihan Osmanağaoğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, c. 66, sy. 1, 2008, s. 118.

²⁵⁷ Esirgen, "zimmiler", s. 192.

²⁵⁸ Avcı, a.g.e., s. 175; Osmanağaoğlu, a.g.m., s. 164; Esirgen, "zimmiler", s. 191.

²⁵⁹ TŞS, nr. 1844, vr. 48b, 49a, 51a.

(adı kaydedilmemiş) zimmî ile zina eyledim” demesiyle mahkeme gerekli soruşturmanın yapılmasına karar verilmiştir.²⁶⁰

Şer’i hukukta kısas ve diyetle cezasına hükmolunan darp ve yaralama davaları sicillere ta’zir suçu olarak yansımıştır. Yaralama suçu el, ayak, kulak, burun ve benzeri uzuvların kesilmesi ve vücuttan ayrılması (*katl-i uzuv*) veya fonksiyonlarını işlevsiz (*ta’til-i uzuv*) hale getirilmesi, baş ve yüz yaraları (*şecce*) ve dışındaki yaralar olarak ayrılmaktadır. Karın, sırt ve göğüste açılan yaralara *caife*, kol ve bacaklar gibi yerlerdeki yaralara *gayri caife* denilmektedir.²⁶¹ Verilen cezalar ise hataen ve kasten yaralamaya göre değişmektedir. Örneğin, Abdullah Beşe bin Osman, 7-8 gün önce Kavata denen yerde gece otuyla ilgilenirken Yor veled-i Yordan’ın üzerine saldırmıştır. Cevabında, hırsız kişi Meyhaneci Serabo olduğunu sandığını, Yor ile bir dava ve husumeti olmadığı söylemiştir. Hataen ve bilmeyerek yapılan darp olduğu için Yor’un davası düşmüştür.²⁶²

Kasten insan yaralama suçu Osmanlı Devletinde diyet ve kısas olarak uygulanmaktadır. Diyet ve kısas cezaları zarar verilen uzvun misline denk gelecek şekilde olup, denklığın sağlanması için uzuvların aynı cinsten olması gerekmektedir.²⁶³ Ele alınan darp davalarından 2’si kasten olup hafif darp şikâyetleri kapsamında bulunduğundan ta’zir cezalar verilmiştir. 10 Muharrem 1072 tarihli kayıta, zevcinden darp gören Sare bint-i Bağoz, zevcini mahkemeye şikâyet etmiştir. Zevc Eminya veled-i Enderko isimli Ermeni darp suçunu inkâr etmeyerek, şahitlerin huzurunda adı geçen eşini bir daha darp etmeyeceğini ve eğer ederse diye şart ve teaddi eyleneğine hükmolunmuştur.²⁶⁴ Bir başka örnekte, mütesellim Mehmed Ağa tarafından yaylak vergisi tahsilinde görevli olan erbab Hüseyin Ağa ibn-i Hasan, akçesini ödeyen reaya halkına zulm göstererek Ermeni Girkor veled-i Erakil’i darp etmiştir. Sual olunan Hüseyin Ağa’nın gerekli cezasına hükmolunmuştur.²⁶⁵

Cana ve vücuda kastetmenin cezası şer’i hukukta diyet ve kısas olarak belirlenmiştir. Osmanlı Devleti cinayet davalarında bir zimmînin kasten insan öldürmesine karşı faile kısas uygulanmasına fetva vermiştir. Osmanlı kanunnamelerinde insan öldürme ve yaralama suçlarının “*kan cürmü*” denilen para cezasının verilmesiyle cezanın diyete çevrileceği de yer almaktadır.²⁶⁶ Zimmîlerin canını korumakla görevli İslam devleti fail ve mağdur olmasına göre Müslüman ve zimmî şahıslara eşit cezalar vermemektedir. Buna “*kâfire karşılık Müslümana kısas uygulanmaz*” hadisi dayanak gösterilmektedir. Dolayısıyla bir Ermeni insan öldürdüğünde misli karşılığı kendisine ceza olurken,

²⁶⁰ TŞS, nr. 1837, vr. 90b.

²⁶¹ Koç, a.g.m., s. 279.

²⁶² TŞS, nr. 1837, vr. 21b, 22b.

²⁶³ Mâide, 5/45; Ölüm cezası verilen hükümler için bkz: Akgündüz, **Kanunnameler**, c. 4, s. 299.

²⁶⁴ TŞS, nr. 1838, vr. 98a.

²⁶⁵ TŞS, nr. 1838, vr. 98b.

²⁶⁶ Esirgen, “zimmiler”, s. 201, 202; Heyd, a.g.m., s. 645.

Ermeni'nin mağdur olmasında fail bulunan Müslüman'a diyet uygulanmaktadır.²⁶⁷ Sicillerdeki 3 cinayet davasında da Ermeniler mağdur konumunda yer almaktadır. Bu davalar soruşturma ve keşif şeklinde olup, failin tespit edilememesinden cezalar uygulanamamıştır. Mahallî şahıslarında katıldığı soruşturma heyetlerinde Ermenilerin dahi olduğu görülmektedir.²⁶⁸

Öldürülen bir Ermeni'nin keşif davasında, Mesarya'dan Ahbaron isimli Ermeni başından ve gövdesinin sağ ve sol tarafından ve sağ omzu başından vurulup arkası üzerine yattığını kadı heyeti keşfetmiştir. Ahbaron'un oğlu, zevcesi ve mahalle imamı Seyyid Mustafa Efendi ve sairler kadı huzurunda sekiz gün önce üç sarhoş adam gördüklerini, ikisinin uzun boylu ve birisinin kısa boylu ve birisi kınalı başlı, çuka (kıllı yüzlü) olduklarını tarif etmişler ve kendilerinden haraç ve kışlak isteyip darp ile cerh eylemişlerdir. Ahbaron'un oğlu cevabında, diyet ve kısas istemeyip cezasının mahşerde göreceklere kanaat ettiğinden dava kapanmıştır.²⁶⁹

Ayetlerde şiddetle uyarılan ve hadislerde²⁷⁰ cezası ölüm olan mürteda suçunda kişinin öncelikle tövbe etmesi istenir, ısrarı halindeyse kadın mürtedaya hapis erkek mürtedaya ise idam cezası verilirdi.²⁷¹ Gayrimüslimlere uyararak dininden sapan Müslümanlar Kur'an'da ciddi anlamda uyarılırken,²⁷² baskı altında yapılan inkâr için sorumlu tutulmamıştır.²⁷³ Bununla ilgili bir davada, Tator isimli Ermeniyeye'nin vefat eden eşinden olma kızını kardeşiyle birlikte Müslüman dedesinin evinden zorla alıp, mürteda ettiği gerekçesiyle mübaşir tarafından soruşturma yürütülmüştür. Müslüman bir kişiyi irtida etmek veya buna zorlamak açıkça bir suç işlemidir.²⁷⁴

Osmanlılar'da konut dokunulmazlığı hakkı hukukî düzenlemelerde “*girmenize izin verilmeyen evlere girmeyin*” ayetiyle sabitlenmiştir.²⁷⁵ Buna göre başkasının evine izinsiz girmek, izinle girilen evden rızaya aykırı olarak çıkmamak veya evi gizlice gözetlemek konut dokunulmazlığı ihlaline girerek suç ve ceza hukuku kapsamında mahkemeye taşınmaktadır. Osmanlı Devleti'nde özel hayatın gizliliğine müdahale edilmesine dair kanunnamelerde asılmaya kadar giden ceza hükümlerine yer verilmiştir.²⁷⁶ Sicillere Ermenilerin dâhil olduğu eve izinsiz girmek olarak

²⁶⁷ Esirgen, “Zimmiler”, s. 206.

²⁶⁸ Sürmene kazasında yürütülen bir soruşturmada şüpheli bulunan Hacı Ömer isimli kimsenin pazarda görülmesi üzerine oluşturulan heyet içinde Serkez adlı Ermeni de yer almaktadır. Kovuşturulan cinayet davasından Hacı Ömer diyet cezasından men edilmiştir (14 Ramazan 1077). TŞS, nr. 1844, vr.4b.

²⁶⁹ TŞS, nr. 1843, vr. 48a, 49b.

²⁷⁰ “*Dinini değiştireni öldürün*” bkz: Buhari, “Cihad”, 149 (IV/21); Ebu Davud, “Hudud”, 1 (II/ 530).

²⁷¹ Seda Örsten Esirgen, “Zimmiler”, s. 196.

²⁷² Maide, 5/54.

²⁷³ Nahl, 16/106.

²⁷⁴ TŞS, nr. 1836, vr. 23a.

²⁷⁵ Nur, 24/27, 29.

²⁷⁶ Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığının İhlal Suçu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 65, sy. 4, 2016, s. 2310.

kaydedilen davalarda failin tenbiyesi (ikaz etme, uyarı) ile dava sonlandırılmıştır. Örneğin, Faroz Mahallesinden Yani veled-i Dimitri, Yasef veled-i Serkes'i akçesi verilmemiş ketenini aldığına ve ketenini içeriye almışken evinin içine abanarak girdiği ve kargaşa çıkardığına dair mahkemeye şikâyet etmiştir.²⁷⁷ Diğer bir örnekte, Alga bint-i Abdi zimmîyyenin zevci olmadan evine giren Tekfur Çayırı Mahallesinden Mustafa bin Hasan'ın evdeki sahanı alıp gasp etmesiyle mahkemeye taşınmıştır.²⁷⁸

Hukuken bir şahsın başkasının konut, mal, mülk ve eşyasına zarar vermesi yasaklanmıştır. Mal ve mülke zarar verme olarak değerlendirilen her türlü eylem devlet tarafından hukuken korumaya alınmıştır. Mala zarar vermede kısas cezası uygulanırken, zarara denk gelecek bir zararın verilmesinden kaçınılmış ve malın iadesi veya tanzimi istenmiştir.²⁷⁹ Sicillerdeki mülk ilhakı, kundaklama ve şahsın eşyası kapsamına giren hayvana yapılan eziyet kayıtları mala zarar kapsamında değerlendirilmiş davalardır.

Arsa ve sınır anlaşmazlığı davasında, Huc Krasyo köyünden Aleksandr aynı köydeki mülkünün sınırını aşan ve ilhak eden Karakol'un buyurulan fetva gereğince yargılanmasını talep ederek mahkemeye şikâyetinde bulunmuştur. Şahitlerin de ifadesiyle Karakol'un Aleksandr mülkünü ilhak eylediğine hüküm getirilerek, mülk hizası belirlenmiştir.²⁸⁰

Yangın kaydında, Hüseyin Ağa ibn-i Hacı Mehmed Ağa mahkemeye gelerek evini yakan Ermenilerden şikâyetçi olmuştur. Bu hal üzerine mübaşir tayin edilerek soruşturulan yangın davasında Ermeniler Hüseyin Ağa'nın evini yaktıklarını ikrar ve itiraf etmiştir. Şahitlerinde ifadesiyle suçları kesinleşmiş olup aralarında gâib olan Tarakçı Erakil'in ikrarı eksik olduğundan ve durumu şaibeli bulunduğundan onun hali sonraya bırakmıştır.²⁸¹

Hayvana zarar vermek İslam dinince ayet ve hadislerle yasaklanmış bir suçtur. Osmanlılar'da hayvanlara özel bir kanun bulunmamakla birlikte ayet ve hadis gereğince canlılara muamele edilmiştir. Örnek kayıtta, Sefer bin Hasan katırına 8 yük tahmil eylemek üzere Edam'a vermiş ve Edam'ın tahmilden ziyade yük bağladığını ve bundan başka katırı tavuk kümesine bağlayıp helak olduğu gerekçesiyle şikâyetinde bulunmuştur. Edam cevabında "katırı sağ salim teslim ettiğini" ikrar etmesiyle katırın Sefer'e teslim olunduktan sonra helak olduğuna hükmolunmuştur.²⁸²

²⁷⁷ TŞS, nr. 1844, vr. 34a.

²⁷⁸ TŞS, nr. 1844, vr. 36b.

²⁷⁹ Avcı, a.g.e., s. 401

²⁸⁰ TŞS, nr. 1836, vr. 32b.

²⁸¹ TŞS, nr. 1838, vr. 54b.

²⁸² TŞS, nr. 1835, vr. 27a.

Osmanlı Devleti’nde reaya ve yönetici sınıfı farklı kurallara tabi tutularak ayrı zümreler halinde teşkil edilmiştir. Suç ve ceza hukukunda dahi cezaların uygulanmasında zümreler arasında ayırım gözetilmektedir. Yönetici sınıfın reaya zulmüne izin vermeyen Osmanlılar, şikâyetler üzere yöneticilere “*tevbihnâmeler*” veya “*adaletnâmeler*” göndermiştir. Sopa, memurluk yerinin değiştirilmesi, görevden azil gibi cezalar da verilebileceği gibi suçun ağır olması halinde yöneticiler infaz, sürgün ve siyaseten katl ile cezalandırılmıştır.²⁸³ Konuyla alakalı örnek kayda göre, Torul kazasına bağlı Çit köyü sakinlerinden adı geçen Müslüman, gayrimüslim ve Ermeniler mahkemeye gelerek “*Gümüştane sakinlerinden Ramazan Ağa bize zulm ve teaddi etti*” diye şikâyetle bulunmuştur. Trabzon Eyaletinden olan Mehmed Paşa hazretlerine huzuruna gelerek taleplerini arz etmiş ve Trabzon ayanı dahi kadı huzuruna getirilmiştir. Ahalinin arzusu üzerine buyurulan hüküme riayet edilmiş ve şikâyetleri dikkate alınmıştır.²⁸⁴

²⁸³ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 28,29; Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devlet’inde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 8, sy. 1/2, s. 267-269.

²⁸⁴ TŞS, nr. 1838, vr. 67a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇIKARIM VE DEĞERLENDİRMELER

3.1. Ermenilerin Nüfus Hareketliliği

XVII. yüzyıla gelene kadar birçok değişim ve gelişim yaşayan Trabzon, bu süreç içerisinde Ermenileri ağırlamış, ev sahibi yapmış ve gitme vakti geleni de uğurlamış bir şehirdir. Kemalpaşazâde'nin Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliliğinden bahsederken Trabzon için "*Ermeniyye-i Suğrâ vilâyetinin merkezi*" ifadesini kullanması bu hususu teyit etmektedir.²⁸⁵ Ermenilerin Anadolu üzerindeki asıl yerleşim merkezinin İç ve Güneydoğu Anadolu olduğu bilinirken Trabzon'daki Ermeni varlığının sınırlı düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. 1206 yılına kadar Urfa, Antakya, Van, Erzurum ve Sivas *Ermeniyye-i Suğrâ* olarak adlandırılırken, Azerbaycan taraflarına *Ermeniyye-i Kübrâ* denilmekteydi.²⁸⁶ Ermenilerin değişik etkenlerle yer değişimi sonucu Osmanlılar döneminde Trabzon haricinde diğer vilayetlerde de bu tarz ifadeler kullanılmıştır. Mesela, "*Cemaat-i Ermeniyân-ı Kayseriye*", "*Cemaat-i Ermeniyân der bab-ı Sivas*" ve Amasya Sancağı için "*Ermeniyye-i Kübrâ*" ifadesinin kaynaklarda yer aldığını görmekteyiz.²⁸⁷

Ermenistan'dan Trabzon'a göçün ne zaman ve ne şekilde olduğunun kesin bir tespiti yapılamamakta olup, Ermenilerin kuzeye doğru göçünün uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İran ve Roma krallarının Trabzon mücadelelerinde Ermeniler, adı az geçen fakat hem askerî hem de stratejik olarak kullanılmış unsurlardır. Yaşadıkları yurtlarından zorunlu olarak sürülmelerinin dışında işgallerden kaçıp Trabzon'un güney eteklerine sığınan Ermeniler de bulunmaktadır. İran-Roma saldırıları ardından Arap akınları, Moğol işgaliyle kuzeye ve nihayetinde Selçukluların Ani Şehri'ni ele geçirmesiyle Ermenilerin doğuya doğru hareketliliği kaçınılmaz olmuştur.²⁸⁸

1461 fethinden 1655-1672 yılları arasına kadar geçen sürede Ermenilerin nüfus hareketliliğine dair bilgilere sadece şer'iyye sicillerinden ulaşmak yeterli değildir. Tahrir, avarız, cizye ve benzer

²⁸⁵ Lowry, Emecen, a.g.md., s. 301.

²⁸⁶ Abdurrahman Sağırlı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, c. 1, Kayseri, 2007, s. 150.

²⁸⁷ Seyhan Aktaş, "XVI. Yüzyılda Orta Anadolu Şehirlerinde Ermeni Varlığı", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 10, sy. 2, Temmuz, 2020, s. 482; Sibel Kavaklı Kundakçı, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2016, s. 49.

²⁸⁸ Levon Haçikyan, *Hemşin Gizemi*, çev. Bağdik Avedisyan, Belge yayınları, İstanbul, 1997, s. 20, 21, 24.

defterlerden yararlanarak Trabzon nüfus çalışmaları yapan M. Hanefi Bostan ve Heath W. Lowry'e göre, fetihten önce tahmini şehrin nüfusu 6.000 kişiden oluşurken bunların büyük çoğunluğunu Rum ve Ermeniler oluşturmaktaydı.²⁸⁹ Fetih sonrasında 2.000-2.500 Hristiyan'a iskân-sürgün politikası uygulanması yanında şehirdeki yeni yerleşimlerle Müslüman sayısı artmış ve zamanla Hristiyan nüfus azalmaya başlamıştır. 1486-1583 yılları arasında şehrin toplam nüfusu 6.000'den 11.000'e artarken, Ermeni nüfusu 838 kişiden (%12,49) 615'e (%5,82) düşmüştür.²⁹⁰

Trabzon'da nüfusun artış ve düşüşü sürgün, içe ve dışa yönelik iskân politikaları, Celâli isyanları, Kazak saldırıları, yönetici zulümleri, vergi artışı, iktisadî buhranlar, salgın hastalıklar gibi nedenlere bağlı gerçekleşmiştir. Araştırmacıların genel görüşüne göre nüfus değişimin nedenleri arasında en büyük faktör içe ve dışa yönelik iskân politikalarıdır. Dolayısıyla diğer Osmanlı şehirlerinden Trabzon'a iskân edilen Müslüman-Türk nüfusu ile mevcut Ermeni nüfusu Müslüman nüfusun altında kalmıştır.²⁹¹

XVII. yüzyılda insanların sosyal ve iktisadî kaygıyla yaşadıkları toprağı bırakarak şehir içine ve dışına göç etmeleri sonucu cizye hane oranlarında yaşanan düşüş, Hristiyan nüfusunun azaldığını da gözler önüne sermektedir. Bu yüzyılın başında gayrimüslimlerin şehri terk etmesi sonucu cizye hane oranlarında düşüş yaşanmıştır. 1651-1682 yılları arasındaki dönemde avârız vergisi vermekle yükümlü Müslüman nüfus 25 kişi artarken gayrimüslim nüfus 10 kişi azalmıştır.²⁹² Hemşin'de köyden şehre göçen Ermeniler²⁹³ ile maden yataklarının bulunduğu Torul ve Gümüşhane'ye göçenler²⁹⁴ şehrin nüfus oranını etkileyen iç göçler olmuştur.

XVII. yüzyılda Trabzon şehrinin 15.000, sancağın ise Bijişkyan'ın kaydından yola çıkarak 90.000 nüfus olduğu tahmin edilmektedir.²⁹⁵ 1625 yılında şehirde 7.000-8.000 civarı gayrimüslim nüfus 1684'de 1.500-2.000 civarındadır. 1583'de su yollarının tamiri için görevlendirilen ve böylece

²⁸⁹ Pero Tafur seyahatnâmesinde fetihten önce şehrin nüfusunu 4.000 olarak vermektedir. Anthony Bryer ise bu sayıyı şehir nüfusu için az görüp, nüfusun en az 6.000 olduğunu belirtmektedir. Bostan ve Lowry'de ise 6.000 sayısı kabul görülüp Müslüman ve Hristiyan verileri oluşturulmuştur. Pero Tafur, **Travels and Adventures (1435-1439)**, çev. Malcolm Letts, Gorgias Press, London, 1926, s. 131; Bryer, a.g.m., s. 121; Lowry, a.g.e., s. 38; M. Hanefi Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, c. 6, sy. 13, 2016, Mayıs, s.124.

²⁹⁰ 1486'da 1.290 Müslüman, 4. 373 Rum, 838 Ermeni, 210 Latin-Katolik toplam 6.711 nüfus; 1583'de 5.670 Müslüman, 4.055 Rum, 615 Ermeni, 235 Latin-Katolik toplam 10.575 nüfus bulunmaktadır. Lowry, a.g.e., s. 214.

²⁹¹ Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu" , s.121; Kenan İnan, a.g.e., s. 54, 72-73; Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyânları", s. 37.

²⁹² Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu" , s. 132.

²⁹³ Bijişkyan, a.g.e., s. 13.

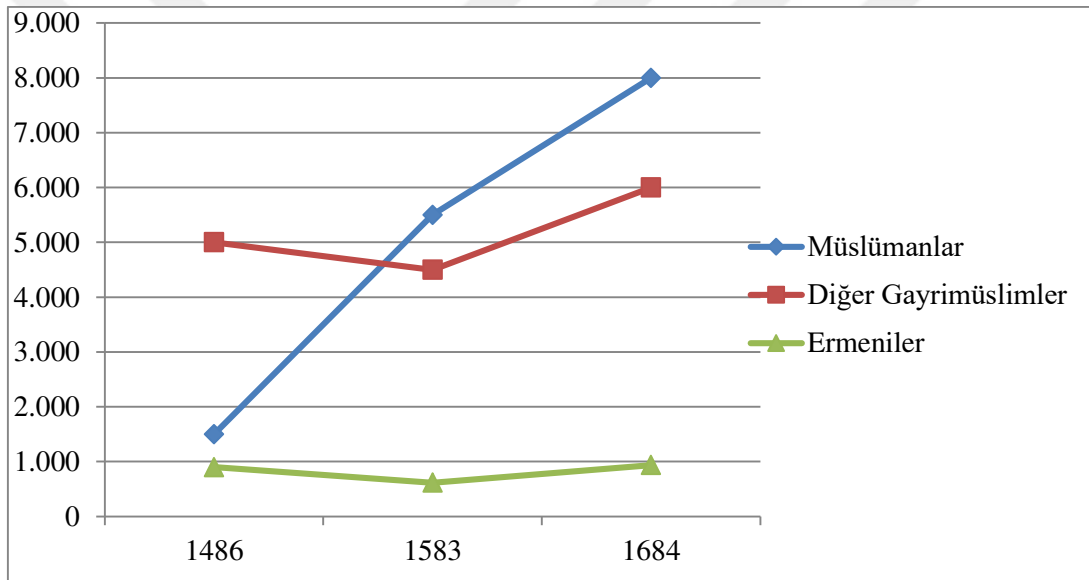
²⁹⁴ Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu", s. 135-136.

²⁹⁵ Bijişkyan, a.g.e., s. 58. Trabzon'dan-Artvin'e uzanan diğer yerleşim yerlerine göre Müslüman nüfus oranının en yüksek olduğu ve eski Ermeni yerleşimi olan Hemşin yöresinde nüfus 70-80 bin arasındadır. Osman Coşkun, "Ermeniler ve Hemşin Gerçeği: Sorular ve Cevaplar", **Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi**, Ed. Recai Coşkun, sy. 22, Ankara, 2013, s. 81. Hemşin kazasında ise 1554'de nüfus 4.000'dir. Bostan, a.g.e., s. 222.

“*Molosî hıfz ve hirâset*” karşılığında örfî vergilerden muaf tutulan 123 (70 hane) Ermeni kaydedilmiştir. 1681-1682 yıllarında Ermenilerin yaşadığı doğu varoşlarında 123 Ermeni de dâhil edildiğinde 2.000-2.500 nüfus barınmaktadır.²⁹⁶ 1684 tarihinde Trabzon şehrinde on dört mahallede toplam 310 cizye hane bulunmakta ve bunların 10’u Hemşin’den gelenlerle birlikte toplam 80 hanesi Ermenilerden meydana gelmekteydi.²⁹⁷

310 hane 1.500-1.600 kişilik nüfusa tekabül ettiğine göre on dört mahalledeki Ermeni nüfusu 400 civarındadır. 1667 tarihli sicil kaydında tekâliften sorumlu 37’si hariç ez-defter olmakla toplam 115 Ermeni kaydedilmiştir (Evâsıt-ı Rebi’ü’l-âhir 1077).²⁹⁸ Böylelikle Ermeni nüfusunun 400-500 arası olduğu tahmin edilmektedir.

Grafik 6: 1486-1684 Yılları Arası Trabzon Şehrindeki Nüfus Değişikliği

Kaynak : Lowry, a.g.e., s. 215.

XVII. yüzyılın sonlarında Ermenilerin çeşitli mahallelere dağıldığı şer’iyye sicillerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Gerçek Ermeni nüfusunu ortaya koyacak verilere ulaşamamakla beraber, genel olarak Ermeni nüfusunun XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonuna kadar arttığını söylemek mümkündür. 1486-1684 arasında toplam nüfus artışına paralel gayrimüslim oranı da artmış, şehrin Müslüman ve gayrimüslim tüm nüfusu 6.000’den 15.000’e çıkmıştır. 1683’de 5.000-6.000 arasında kaydedilen gayrimüslim nüfus içerisinde Ermeni nüfus da bulunmaktadır. Zira 1684

²⁹⁶ Bostan, a.g.e., s. 287; Bostan, “XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu”, s. 132.

²⁹⁷ Tosun, a.g.e., s. 45.

²⁹⁸ TŞS, nr. 1843, vr. 44a ve 44b.

ve 1686 yıllarındaki cizye defterlerine göre şehir merkezinin mahallelerinde 230, bağlı köylerinde 706 olup toplam 936 cizye ödeyen zimmî içerisinde 70'i Ermeni camiatındandır.²⁹⁹

3.2. Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler

Trabzon Eyaleti 1732 yılına kadar Trabzon Sancağı (Trabzon, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Mapavri/Çayeli, Yavabolu/Görece, Kürtün/Tirebolu, Keşap ve Giresun kazaları) ve Gönne sancağından (Gönne, Arhavi, Viçe/Fındıklı, Atina/Pazar ve Hemşin kazaları) meydana gelen idari birimlerden oluşmaktaydı.³⁰⁰ Trabzon kazası içinde yer alan Trabzon şehri, kale etrafına kümelenmiş mahallelerden teşekkül edilmişti. 1610'da şehri ziyaret eden Evliya Çelebi ve ondan bir asır önceki Âşık Mehmed'in eserinde Trabzon şehir yerleşimi hakkında yeterli bilgilere yer verilmezken,³⁰¹ bu bilgileri XVII. yüzyıl şehir tarihi araştırmacılarından öğrenmekteyiz. Kenan İnan Trabzon'da mahalle sayısını 83,³⁰² Hanefi Bostan 68,³⁰³ Güçlü Tülüveli ise 62³⁰⁴ olarak tespit etmiştir. Ayrıca Ayhan Yüksel Trabzon Eyaletine ait eski ve yeni yer adlarıyla ilgili çalışmasında 38 mahalle adı çıkarmıştır.³⁰⁵ Yine Temel Öztürk 30 Müslüman mahallesi bulunduğunu,³⁰⁶ Miraç Tosun 28 Müslüman mahallesinin yanında ikisi Ermenilere ait olan dokuz Hristiyan mahallesini çalışmalarında vermiştir.³⁰⁷ Turan Açık, Sebahattin Usta ve Melek Öksüz'ün çalışmaları da şehir ve mahalleler için yardımcı ek kaynaklardır.³⁰⁸

Trabzon'da Ermeni mahallelerinin yerini saptamak güçtür, ancak Ermeni kiliselerinin şehrin doğu kesiminde bulunması nedeniyle burada yaşadıkları düşünülmektedir. 1486'da "*Ermeniyan*

²⁹⁹ Temel Öztürk, **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2011, s. 180-181.

³⁰⁰ M. Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", **1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, c. 2, İstanbul, 2016, s. 661.

³⁰¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, c.2, İstanbul, 1999, s. 49-50; Yücel Özkaya, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu'daki Şehirlerin Ev, Mahalle Sayısı ve Ticaretleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sy. 4, İstanbul, 1988, s. 185-213; Mahmut Ak, "Âşık Mehmed'e Göre Trabzon ve Havalisi", **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 181-286.

³⁰² İnan, a.g.e., s. 39-40, 218.

³⁰³ Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", s. 672-673.

³⁰⁴ Güçlü Tülüveli, **City, State and the Society: Trabzon An Ottoman City in the Mid-Seventeenth Century**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Birmingham, Birmingham, 2002, s. 39-40.

³⁰⁵ Ayhan Yüksel, "Trabzon Vilâyetinde Yer Adlarını ve İdâri Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, s. 210.

³⁰⁶ Öztürk, a.g.e., s. 243-244.

³⁰⁷ *Mahallât-ı kefare* ve *erâmine* olarak kaydedilen mahallelerde Ermeniler Ayur ve Ayu Gorgor mahallelerinde yaşamaktadır. Tosun, a.g.e., s. 51.

³⁰⁸ Turan Açık, **Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2012; Melek Öksüz, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s. 60; Sebahittin Usta, **Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.

Mahallesi” ve 1553’de “*Mahalle-i Ermeniyan-ı nefis-i Trabzon*” olarak geçen terim belli bir mahalleyi değil de daha çok Ermeni toplumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu mahalle sakinlerinin ise tek bir kiliseyi merkez edinmediği, Rum Ortodokslarla birlikte dağınık halde şehrin doğu varoşlarına yığıldığı anlaşılmaktadır.³⁰⁹ XIX. yüzyılda şehri seyahat eden Feruhan Bey Ermenilerin Aya Filibo, Boztepe’nin doğusu, Zeytinlik, Cedîd, Meydan, İskenderpaşa, Berberoğlu, Aya Vasil, Hacı Kasım ve Yeni Cuma mahallelerinde dağınık olarak yaşadığından söz etmektedir.³¹⁰

1651 tarihinde kale surları içinde avarız vergisi vermekle yükümlü 18 mahalle vardır. 1681’de şehirde dokuzu Müslümanlara, on ikisi de gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 21 mahalle tespit edilmiştir. Müslüman mahalleleri olarak zikredilen mahallelerde sadece Müslümanların yaşamadığı gayrimüslimleri de içinde barındırdığı sicillerdeki şahıs adreslerinden anlaşılmaktadır. Hristiyan mahalleleri içinde ise Aya Vasil, Zoğraf me’a Kemer kaya, Aya Gorgor me’a Aya Kiraki me’a Tuzluçeşme, Aya Yorgi, Çölmekçi me’a Urgancıyan mahalleleri Hemşin’den gelenlerle birlikte Ermenilerin yaşadığı yerlerdir. Bu mahallelerde yaşayan Ermeniler “Molosî hıfz ve hirâset” karşılığında vergiden muaf tutulan kısmın dışındakilerdir. 1684’te “*Ermeniyan-ı Kilise-i Çarıkryan Cemaati*” ile “*Ermeniyan-ı Cemaat-i Kilise-i Asvahamar Mahallesi*” cizye vermekle yükümlü cemaat ve mahallelerdir.³¹¹

1655-1672 yıllarında Ermeniler, çoğunluğu doğu varoşunda olmak üzere batı ve güney mahallelerine dağınık halde serpilmiştir. İncelenen davalarda belirtilen şahıs ikamet yerlerine göre 33 mahalle Ermeni yerleşim yeridir. Hacı Kasım Mahallesi en yüksek kayda sahipken, Çarkaban Kilisesi’nin bulunduğu Çarkaban ile Ayu Marine mahalleleri onu takip etmektedir. Ermeni mahallesi olarak kaynaklarda yer alan Aya Gorgor ise az denilecek bir dava sayısı kaydına sahiptir. Tablo 10’da eyalet genelindeki kaza, nahiye ve köylere yer verilirken, dışardan Trabzon şehrine gelen Ermeni şahısların da ikametleri verilmiştir.

Tablo 10: Kayıtlarda Geçen Yer İsimleri

Mahalle	Kayıt Adedi	Kaza-Nahiye-Köy	Kayıt Adedi
Asma Çınar	2	Akçaabat/Eflence, Kabaron, İşmirna, Savaraksa	4
Aya Girgo	5	Bayburd Şehri/Setkan Mah.	1
Aya Gorgor	3	Erzincan Kazası	1
Aya Marine	9	Haleb Kazası	1
Aya Vasil	6	İstanbul	3
Çarkaban	9	İstanbul/Yeniköy	1
Debbağhane	4	Kürtün	4

³⁰⁹ Lowry, a.g.e., s. 54,55, 92,93.

³¹⁰ Bostan, a.g.e., s. 149.

³¹¹ Bostan, “XVII. Yüzyıl Trabzon Şehri”, s. 664-666.

Tablo 10: (Devamı)

Mahalle	Kayıt Adedi	Kaza-Nahiye-Köy	Kayıt Adedi
Eksotha	6	Maçka/Kapıköyü(Suza), Mesarya, Verana	5
Faros	2	Of	2
Frenk Hisarı	1	Rize	2
Ganita	6	Rize/Hemşin	6
Hacı Hasan	1	Sinop Kazası	1
Hacı Kasım/Kasım Beşe	10	Sürmene/Aho, Asa, Cakola, Mahane	5
Hristoz	1	Torul/Çit, Herkden, Gorgor, Gogoran, Emirkali, Yersali	4
İskenderpaşa	6	Trabzon/ Arlisa, Halumana, Hortokop, Huckirasya, Huspavalak, İleksa, Kireçhane, Kisarna, Mesarya, Mulara, Varvara, Zafanos, Zevalmera	17
Kemerkaya	1	Yomra/Huc, Huc Kebir, Huc Komra, Kavata, Ladum Kebir, Oz Lahom, Özsimona, Samaruksa, Şana, Yeraylak, Küçük Yerayel, Zafanos	17
Ketancı	1	Yoros/Ayanos	4
Kindinar	2		
Meydan	1		
Meydan-ı Şarkî (Kâfir Meydanı)	7		
Muhyiddin	1		
Ortahisar	1		
Orhanciyan/Çömlekçi	7		
Boztepe	1		
Tekfur Çayırı	1		
Turna (طورنه)	2		
Tuzlu Çeşme	1		
Trabzon	1		
Yeni Cuma (Cami-i Cedid)	2		
Vazmolaka	1		
Zağnos	1		
Zağrof	2		
Zeytinlik	1		
Toplam: 33	-	Toplam: 15	-

Ermeni mahallelerinin tespit edilmesinde özellikle vergi mükellefiyetliği, mülk satışları ve ihtilafları gibi davalar bize ayrıntılı bilgiler vermektedir. Mülk satışları yerleşimin krokisini çizmeye yardımcı olurken aynı zamanda mekânsal tahlil için de uygun kayıtlardır. Buna göre kale surları dışına kümelenen Ermeniler, şehir hayatından uzakta evlerinin önündeki bağ ve bahçelerinde ziraat yapan şehir halkıdır. Nitekim satış türleri arasında en çok bahçe satışı yapılmıştır.

Eski Ermeni yerleşim yeri olan Hemşin yöresi sicillerde sıkça yer almaktadır. İç iskânlar neticesinde eyaletin her alanına yayılan Hemşin Ermenileri özellikle vergilendirme hususunda devlet memurlarını meşgul etmekte ve yerli köylüler arasında anlaşmazlığa sebep olmaktaydı. 1656 yılında Ovanis ve Tatos adlı Ermeniler Akçaabat'taki Savaraksa köyüne altı sene önce Hemşin'den gelerek Sürmene'nin Asa köyüne bağlı Ermenilerle vergi verdiğine dair kayıt söz konusudur.³¹² 1667'de Akçaabat'a bağlı Kabaron köyünden Tavit ve Erotan isimli Ermenilerin otuz seneden beri Hemşin'den gelip köyden sorumlu memura haraç verdiklerini mahkeme kaydetmiştir.³¹³ Yine, 1662'de Hemşin'den Yoros Nahiyesine gelen ve yaylak vergisinden görevli mübaşirden darp görmesi halinde kadıya şikâyetle bulan Girkor isimli bir Ermeni de mevcuttur.³¹⁴

3.3. Ermenilerin Kullandığı Dil ve Alfabe

Anadolu coğrafyası üzerinde gerçekleşen trajedik hadiseler kenara atıldığında Türkler ile Ermeniler arasındaki bağı canlı tutan en büyük etken dildir. Tarihte uzun bir süre devlet kuramayan Ermeniler, hâkim milletlerin dili ve alfabesinin etkisi altında kalmıştır. Ksenophon (M.Ö. 430-355)'un Trabzon yolculuğunda tercüman olarak Ermenileri tercih etmesi onların Ermenice yanında Persçe ve diğer yerel dilleri bilmesindendir.³¹⁵ VII. yüzyılda Türklerle tanışan Ermeniler, Türkmenler ve Selçuklularla Anadolu'ya taşınan Türkçeye aşina olmuş ve XIII. yüzyılda Türk hâkimiyetine girerek Türkçeyi benimsemiş ve konuşmuşlardır. Osmanlılarla Arap alfabesiyle Türkçe yazımının adı *Osmanlıca* olduğunda Ermeniler, Gregoryan alfabesini Arap alfabesinin yerine yazmayı tercih etmişlerdir. Böylece ortaya Türkçe konuşan Ermenice yazan yeni bir sentez çıkmıştır. Nitekim kiliseye gidip Ermeni alfabesini tanıyan Gregoryan inancına sahip Türklerde yine bildikleri alfabeği kullanmayı tercih etmiştir.³¹⁶ 1567'de İstanbul'da ilk Ermeni matbaasının açılmasıyla Ermeni harfli ve Ermenice eserler basılmaya başlamıştır.³¹⁷ XIX. yüzyıla kadar Ermeni harfleriyle Türkçe yazma ve basma eserler veren Gregoryanlar arasında zamanla Ermeniceyi unutanlar dahi olmuştur. Az sayıda Ermeni'nin bildiği ve kilise ayinleriyle kitaplar dışında toplumsal yaygınlığı olmayan *Grabarcanın* (klasik Ermenice) yerini *Aşkharhaparca* (modern Ermenice) almıştır. Katolikliği benimseyen Ermeniler ise her şeyden tiksiniş tamamen Türkçe konuşmaya başlamışlardır.³¹⁸ Bu

³¹² TŞS, nr. 1835, vr. 44b; TŞS, nr. 1844, vr. 6a.

³¹³ TŞA, nr. 1843, vr. 36a.

³¹⁴ TŞS, nr. 1838, vr. 98b.

³¹⁵ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, vd., **Türk Tarihinde Ermeniler**, Württemberg Türk Dernekleri Koordinasyon Kurulu Yayını, Ankara, 2001, s. 46-48.

³¹⁶ Kevork Pamukciyan, "Ermeni Harfli Türkçe Metinler" **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar**, der. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. XI.

³¹⁷ Çarkciyan, a.g.e., s. 13, 248.

³¹⁸ Ermeni Dilbilimci Hraçya Acaryan'a göre Ermeni harfli Türkçeyi ihya eden Katolik Ermeniler, Ermeni olarak anılmamak için yalnızca Türkçe konuşmuşlardır. Murat Cankara, "Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik", **İlef Dergisi**, c. 2, sy. 2, Sonbahar, 2015, s. 118, 119.

yüzyılın aksine XVII. yüzyıl Ermeni nüfusunun kilise edebiyat ve sanatını korumaya çalıştığı, dinî yayınların yapıldığı dönem olmuştur.³¹⁹

Sinop'tan Kolhis'e³²⁰ kadar Ermeni köylerinin bulunduğu Karadeniz bölgesinde Ermenice günlük hayatta konuşulan bir dildir. Ermenice konuştuğu iddia edilen Hemşinlilerin dil menşei açısından Ermeniceden farklı olduğu, gramer olarak ayrıldığı, içinde birçok Türkçe, Arapça ve Farsça kelime barındırdığına dikkat çeken araştırmacılar Hemşincenin Ermenice olmadığını ve Ermenicenin bir lehçesi olduğunu kabul etmişlerdir.³²¹ Batı ve Doğu Hemşinlileri olarak ayrılan Hemşin yöreleri ağız ve lehçe olarak da birbirlerinden ayrılmaktadır. Batı Hemşinliler (*Armeni*) Rize ve Hemşin kazasındaki kesim olup, bunlar XVI. yüzyılda Müslümanlaşmanın etkisiyle dillerini unutmaya başlamıştır. Doğu Hemşinlileri (*Homşetsi*) olarak anılan Hopa ve Borçka kesimi ise Müslümanlaşmaya rağmen Batıya nazaran Hemşinceyi korumuşlardır.³²² Hemşinlilerin Karadeniz'de birçok bölgeye göç etmesiyle Hemşincenin kullanımı yaygınlaşmış, zamanla değişmiş veya ağız farklılığına uğramıştır. Trabzon şehrine yerleşen Hemşinlilerin ise köydekilerle arasındaki lehçe farklılığı bulunmaktadır.³²³

3.4. Ermenilerin Kullandığı Yer ve Şahıs İsimleri

Trabzon Eyaleti sınırları içinde konuşulan Rumca, Ermenicenin bir kolu olan Hemşince, Gürcüce ve Lazcadan başka yer adlarında Yunan, Latin, Kıpçak, Moğol, Peçenek, Macar, Bulgar vd. Kafkas ve Türk kavimlerinin izine rastlanmaktadır. Hem şahıs hem de yer adları olarak fetihten önce de var olan Türkçe isimler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Müslümanlaşmanın etkisiyle kullanımını yaygınlaştırmıştır. Eyalet sınırları içinde menşei bilim dünyası tarafından henüz ispatlanamamış birçok yer adı mevcuttur.³²⁴

³¹⁹ XVII. yüzyıl seçkin Ermeni elitleri arasında ilk sırada kabul edilen Eremya Çelebi Kömürçüyan Batılı anlamda Hümanist felsefe eğitimi almış en iyi aydınlardan biridir ve aydınlanma sürecini de başlatan aydın olmuştur. Yıldız Deveci Bozkuş, "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi İle Eserler Yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923)", **ERDEM**, Aralık, 2020; sy. 79, s. 103-104.

³²⁰ Karadeniz'in doğu kıyılarından bugünkü Gürcistan'ın batısına kadar uzanan Antik Çağ krallığına ait bölgedir.

³²¹ Coşkun, a.g.m., s. 69; Tuba Aslan, **Hemşinlilerde Sosyal Yapı ve Kültürel Kimlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 33-35; Osman Kuyumcu, **Türkçenin Hemşin Ağızı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 200.

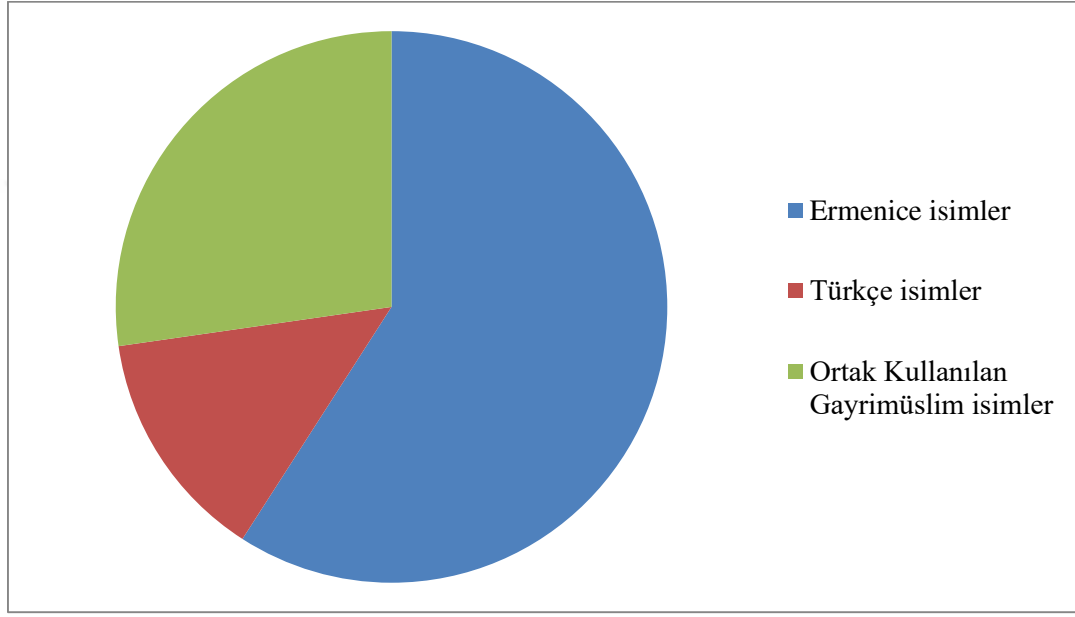
³²² Alexandre Manvelişvili, Biçi Tezelişvili, İvane Cavahişvili, vd., **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri**, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000, s. 71; Bilgehan Atsız Gökdağ, "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimi", **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 31, Güz, 2011, s. 124-128.

³²³ Bijşkyan, a.g.e., s. 108.

³²⁴ Eyalet sınırları içinde yaşamış ve ne zaman Trabzon'a geldiği tam olarak bilinmeyen Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri kendi anladıkları dille ifade etmesi muhtemeldir. Ancak iç ve dış göçler sonrası bu yer adları değişmiş, aynı bölgeye birden çok isim verilmiştir. Şer'tyye sicillerinde de geçen Ermenilerin yaşadığı veya yaşadığı tahmin edilen yerler (özellikle şehir merkezi harici yerler) Ermenice anlamları bulunan ve Ermenilerin kendi dillerince ifade ettiği yer adlarıdır. Örneğin; Tırnig/Er. "geçit" (Kürtün/Günyüzü), Hemşeti/Lz. "Hemşinli yurdu" (Fındıklı/Doğanay), Abihemşin/Tr. "Hemşin suyu" (Fındıklı/Arslandere), Ermenyati/Lz. Ermeni yurdu" (Arhavi/Bahklıköy), Armenos/Yun. "Ermeni" (Maçka/Engin) gibi

İncelenen şer'ıyye sicillerinde Ermenilerin şahıs adları bakımından Ermenice isimler yanında Türkçe ve diğer gayrimüslim isimlerini de sıklıkla kullandıkları tespit edilmiştir. Araştırmacıların genel görüşüne göre Gregoryan inancına sahip farklı ırktan kişiler kendi köklerine özgü isimleri tercih etmiştir. Müslüman bir Ermeni'nin Müslüman ismi alması normalken, Gregoryan Türk'ünün Türkçe konuşması ve isminin Türkçe olması da normaldir. Ancak, bu karmaşanın Müslüman ve Gregoryan'ın iç içe yaşaması ve birbirlerinden etkilenmesiyle de alakalı olduğu düşünülmektedir.

Grafik 7: Menşesine Göre Ermeni Şahıs İsimlerinin Dağılımı³²⁵

Kaynak: Sevan Nişanyan, **Türkiye Kişi Adları Sözlüğü**, <https://turkadlar.com/> (10.04.2021).

Sicillerde erkeklerin sıkça kullandığı isimler: Abraham, Ahom, Akob, Akos, Aleks, Aleksandros, Amires, Amra, Anorin, Arar, Armen, Aror, Andon, Apostol, Arab, Arabol, Arakil, Arzahan, Arad, Aslan, Aryan, Avram, Babuk, Bağdasar, Balaşir, Baron, Baros, Baskal, Bavli, Benayot, Berros, Beşarot, Berşökve, Boğos, David, Derviş, Devletgar, Dimitri, Edam, Emir, Emire, Esvador, Ezir, Gabriel, Girgor, Grakis, Grako, Haceter, Hamaros, Havace, Havetsar, Hazırbeğ, İskender, İstefan, İşhan, Kakul, Karabet, Karaca, Karagöz, Karakol, Karaoğlu, Kazar, Kelaser, Keser, Kirazi, Kiryazin, Korce, Kostantin, Lefter, Manas, Manok, Manol, Marko, Melkun, Merad, Mıgırdıç, Mihail, Mirserkiz, Mirza, Nersis, Nikola, Nurbaron, Odin, Ohan, Orak, Oseb, Ovacin, Ovakın, Ovanis, Paviloz, Sahak, Sava, Savris, Sefer, Serkes, Simon, Sozori, Şahbat, Şivan, Toros, Totor, Totos, Tudoris, Valtekar, Vanis, Vartavar, Vaşhan, Vaştevah, Yani, Yanok, Yarik, Yerastan, Yordan, Yoriğ.

değişik menşeli yer adları için ayrıca bkz: Sevan Nişanyan, **Türkiye Yer Adları Sözlüğü**, <https://nisanyanmap.com/> (10.04.2021).

³²⁵ Bu grafikte (Grafik 7), 1835-1844 numaralar arasındaki Ermeni şahıs adları incelenerek bir tahlil ve orantı yapılmıştır.

Sicillerde kadınların sıkça kullandığı isimler: Alga, Amine, Anna, Arhondi, Arzahan, Ekand, Elena, Emire, Erine, Eyşamagi, Eziz, Despina, Harmsema, Lavize, Markire, Maryor, Maşa, Meryem, Roşmana, Sasane, Sava, Sazan, Simiryani, Sofiye, Sone, Sultane, Şehzade, Tasko, Tasole, Tomaye, Torfende, Turhan, Yerasta, Zağraz.³²⁶

3.5. Ermenilerin Meslekleri

İnsanların yaşamını devam ettirebilmek adına kendilerine uygun meslekler seçmeleri bir şehrin veya bölgenin ekonomik ve sosyal potansiyelini ortaya koymaktadır. Şer'iyye sicillerinde Ermenilerin diğer gayrimüslim ve Müslim cemaatlerle hemen hemen aynı meslekleri tercih ettiği ve ortak yaşam alanlarında iş bölümü yaptığı görülmektedir. Ermenilerin ne işle meşgul olduklarını sicillerdeki şahıs tanıtlarından, şühûdü'l-hâllerden ve vergi mükelleflerini belirlemek adına çıkarılan esâmî kayıtlarından öğrenebilmekteyiz.³²⁷

Kişilerin kendilerine belirledikleri meslekler çoğu zaman özel isim haline gelmiş veya unvan olarak taşınmıştır. Örneğin Kuyumcubaşı Aleksandır, Çömlekçioğlu Grako, Kapudanoğlu Marko, Baba Yor Keşiş, Reis, Boyacıyan, Kilimkâr Merad, Keşişoğlu, Çadırcı, Korucu, Kazancı, Fırıncı gibi.

Sicillerde geçen bazı Ermeni meslekleri: Tüccar, gemi kaptanı, meyhaneci, kuyumcu, hanodabaşı, kazancı, koltukçu, nalburcu, nalcacı, babuccu, çizmeci, nakkaş, bezemeci, semerci, taşçı, kanburcu, kürekçi, kalaycı, ekmekçi, bozacı, boyacı. Bunlar haricinde Ermenilerin çiftçilik yaptığı, hayvanlara sahip olduğu ve çeşitli işletmelerde yer aldığını söylemek mümkündür.

Sicillerde meslek grupları arasında sıkça rastlanan meslek tüccarlıktır. Karadeniz'de İstanbul haricinde Sinop, Kefe ve Akkirman gümrük bölgeleri bulunmakta olup, ticaretin Asya kanadı Yoros'tan başlayıp Kefe limanlarına uzanmaktaydı.³²⁸ Trabzon'un liman şehri konumu ve güney-kuzey istikametindeki yolları sayesinde şehir dışı ve içinden gelen tüccarlar, çeşitli anlaşmazlıklarının halli için Trabzon kadısına başvurmuşlardır. Örneğin, Kürtün kazası tüccar tâifesinden Merad veled-i Ovanis alacaklı olduğu İstanbul'da oturan Kostantin Reis'i dava etmiştir.³²⁹ Yine, Halep kazası tüccar tâifesinden Abdullah veled-i Ayvat Ermeni ile Sinop kazası gemi reislerinden olan Kapudanoğlu demekle meşhur Marko veled-i Berşökve zimmî arasındaki

³²⁶ Ayrıca bkz: Sevan Nişanyan, **Türkiye Kişi Adları Sözlüğü**, <https://turkadlar.com/> (10.04.2021).

³²⁷ TŞS, nr. 1843, vr. 44a-b.

³²⁸ Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606 - 1607)", s. 374.

³²⁹ TŞS, nr. 1837, vr. 20b.

hususumet ticaret maksadıyla kayıtlı oldukları bölgenin dışında olduklarından Trabzon siciline kaydedilmiştir.³³⁰

Trabzon'un sanayisinde önemli bir yer tutan mum imalat ve ihracatı Ermenilere gelir kapısı oluşturan bir meslekti. Trabzon Eyaleti içinden temin edilen balmumu (*şem'-i asel*) mumhaneye (*şemhâne*) getirilerek işlenir ve ihracatı yapılırdı.³³¹ 1657'deki bir kayıta balmumunu işleyen Trabzon'daki Hemşinli Ermenilerden emr-i şerif üzere amire-i mumhane için maktu olarak 132 kuruş alınmıştır (Evâsıt-ı Cemâziyye'l-evvel 1067).³³² Yine, aynı Ermenilerden 1669 senesi balmumunun işlenmesinden alınan otuzar dirhem 1670'de tahsil edilerek tamamlanmış ve kişilere izin belgesi verilmiştir (Evâsıt-ı Zilkâde 1081).³³³

Trabzon ve çevresinin iktisadî faaliyetlerinin canlı tutulmasını sağlayan çeşitli ürün ve malzeme ticaretinden başka kuşkusuz madencilik ve gemicilikten de bahsedilmelidir.³³⁴ 1643 yılında tımar sisteminin bozulmasıyla yeni gelir kaynağı elde etmek isteyen Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar maden yataklarının bulunduğu Torul ve Gümüşhane bölgesine göç etmiş ve madencilik mesleğini yapmışlardır.³³⁵ Gemicilik mesleği ise sicillerde Ermenilerin yaygın olarak sürdürdüğü bir meslek olarak karşımıza çıkmaktadır. Zengin ve doğal limanlara sahip Trabzon'da denize çıkmak, denizcilik bilgisine sahip olmak ve deniz ürünlerinin satışını yapmak özellikle sahil kesimi insanının alışık olduğu işlerdendir. Örneğin balık narhını belirleyen bir kayıt şu şekildedir: “*Budur ki, Karaoğlan nâm zimmînin balık narhı için cümle ayan vilayetinin mağrifetiyle onar akçe narh verildiği kayd-ı sicil olunur.*”³³⁶

3.6. Ermenilerin Müslüman ve Rumlarla İlişkileri

Uzun yıllar tek bir yönetim altında çeşitli din ve milletlerle bir arada yaşayan Ermeniler bu toplumlarla kültür, lisan, sanat, âdet ve günlük hayata dair alanlarda birçok bağ kurmuştur. Kimi zaman dost kimi zaman düşman Ermeni ve Müslüman halkın ortak paydada buluşmalarının örnekleri halk edebiyatında dahi yer bulmaktadır. Hatta Osmanlılar döneminde işlenen hikâyelerin azımsanmayacak kadarı Ermeni âşıklara aittir. Ermeni halkı, tıpkı Türklerde olduğu gibi düğün ve eğlencelerinde *hayeran* denilen şiirler okur, âşıkları atıştırır ve onların hayeranları halk edebiyatına

³³⁰ TŞS, nr. 1837, vr. 22b.

³³¹ Bostan, a.g.e., s. 412.

³³² TŞS, nr. 1836, vr. 14b.

³³³ TŞS, nr. 1841, vr. 24b.

³³⁴ Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınevi, Trabzon, 2005, s. 235, 245.

³³⁵ Bostan, “XVI.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu”, s. 135.

³³⁶ TŞS, nr. 1836, vr. 1b.

dönüşürdü.³³⁷ Ermenilerin meşhur hikâyelerinden “Sasonlu Davit Destanı” Köroğlu’nun değişik dilde ve değişik muhitte anlatılmış halidir. İki farklı din ve milleti temsil eden Ermeni kızı Aslı ile Kerem destanında gençlerin aşkına mani olan farklılıklarıdır. XVIII. yüzyılda yazılmış Türkçe bir şiirde “*yeri yeri gavur oğlu-Götür bizden muhel sözü-Sen Hovannes Keşiş oğlu-Ben Müsürman Molla gızı*” sözleriyle ilişkilerdeki din ayrılığı vurgulanmaktadır.³³⁸ Ermeni asıllı Âşık Emir’in Ermenice dizesinde ise “*din ayrı, möhkem gardaşıg-Senin bahtına benzerik-Gol bir, el bir eliyek, birlikte dağık-Ayrılıgda, nazik bir goluk*” sözleri ayrılığın tam tersine Ermeni-Türk dostluğuna değinmektedir.³³⁹

Trabzon’un fethi sonucu yabancı bir unsurla tanışan ve bundan endişe duyan Hristiyan Ermenilerin fethi tepkisi şüphesiz tedirginlik ve korku olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti’nin şehirdeki siyasî ve sosyal düzeni sağlamasıyla Müslüman, Ermeni ve diğer gayrimüslim unsurlar Trabzon’da bir uyum oluşturmuştur. Nitekim siciller ile diğer yazılı kaynakların gösterdiği zamanla kaynaşp aynı mahalde yaşayan ve ortak kültürler geliştiren bir topluma işaret etmektedir.

Hayatın gerçek ve somut kanıtlarını bizlere sunan şer’iyye sicilleri, Ermenilerle ilişkilerin çarpıtılmadan incelenebilmesi için en açık belgelerdir. XVII. yüzyıl dünyasında toplumsal hareketten ziyade birey olarak kişilerin kendini ifade edebildikleri kadı mahkemesinde insanların gayesi hayatta kalmaktır. Sicillerdeki şahıslar, genel ve alışagelmiş yakıştırmaların aksine davalısına dil ve din farklılığı gözüyle bakmaksızın kendi menfaatini düşünerek sorununun haline odaklanmıştır. Dava kayıtları tek tek incelendiğinde Ermenilerin Müslimlerle ve diğer gayrimüslim kesimle hiçbir münasebetten kaçmadığı görülmektedir.³⁴⁰ Ermeni davalı-davacı şahıs kayıtlarının çoğunluğunu erkekler oluşturmakta olup, kadın Ermenilerin varlığı da oldukça fazladır. Kadın Ermeniler, Ermeni veya Müslüman vekilleriyle birlikte bütün dava alanlarında etkin şahıs olarak yer almıştır.

Mahkeme kayıtlarında şahıs tanıtları için kullanılan kimesne/zimmî/nasrânî/Ermeni/Rum ifadeleri toplumları ayırt etmemiz için verilen ipuçlarıdır. Ancak, Osmanlı hukukunda bütün gayrimüslimler tek bir hukuk kaidesi içinde değerlendirildiğinden bütün Ermeni şahısların kimliğine “Ermeni” yazılmamış olup, “nasrânî” veya “zimmî” gibi genel bir şekilde de kaydedilmiştir.

Hukuken gayrimüslimler bir tutulmuş olsa da tarih, din ve gelenekten gelen bir farklılık söz konusudur. Henüz Katolikliğin yayılmadığı Trabzon’da Ermenilerle Rum cemaati arasında

³³⁷ Fikret Türkmen, “Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri”, **Osmanlı Araştırmaları**, ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry c. 3, İstanbul, 1982, s. 15.

³³⁸ Türkmen, a.g.m., s. 16.

³³⁹ Türkmen, a.g.m., s. 20.

³⁴⁰ TŞS, nr.1838, vr. 67a.

mezhepsel farklılıklardan kaynaklı ihtilafların yaşandığını söylemek mümkündür. Ortodoks Rum ve Ermenilerin dinî bayramlar ve ritüellerinin farklı olmasından kaynaklı çekişmelerinin yanı sıra vergilendirmede de bir ayrımın gözetildiği görülmektedir. 1684 tarihine ait yapılmış bir tespitte cizye defterlerine Rumlar mahalle başlıkları altında sayılırken Ermeniler cemaat halinde ve kiliselerine göre yazılmıştır. 1632’de evleri olmayan bazı Ermeniler, Rumların (nasara) evinde oturduklarından tekâliflerini Rumlarla birlikte vermişler ve böylece şehir Rumları “nasara” olarak kaydedilirken Ermeniler bu gruba dâhil edilmemiştir.³⁴¹ Yine, 1667 tarihinde Rumlar, Ermeni tâifesinden 37 neferi cizye vermekle mükellef gösterip mahkemeye şikâyet etmiştir.³⁴² Aynı tarihte, Rum ve Ermeniler beylerbeyinin konak ve kayığında hizmet ederken birlikte verdikleri vergilerde anlaşmazlıklar yaşamış ve vergilerinin hizmetlerine göre taksim edilmesi sağlanmıştır.³⁴³ Sonuç olarak Rum patriğinin Ermeni patriğinden önce tanınması, Rumların şehirdeki nüfus ve mahalle yerleşimindeki üstünlüğü gibi faktörler Rumların Ermenilere oranla toplumsal dinamiklerini daha etkin hale getirmesini normal sınırlara taşımaktadır.

Ermenilerin Müslümanlarla olan ilişkisi mahkeme kayıtlarında dinden dönme veya mühtedi boyutunda sürdürülmüştür. Şer’ıyye sicillerinde akrabaların farklı dinden olması, şahısların baba adlarında “Abdullah” yazması ve davalardaki “mühtedi” olarak tanıtılan şahıslar haricinde sayısal kesinliği olan bir mühtedi-mürteda tespiti yapılamamaktadır. Sicillerde karşılaşılan mühtediler veya mühtedilik şüphesi olanlar ispatlarıyla birlikte tablo 11’de verilmiştir. Bunların mühtedi oldukları belirtilmemişse “Abdullah” ifadesinden kaynaklı şüphe uyandırdığından tabloya yine de kaydedilmiştir. Belirlenen mühtediler toplam 13 olup, bunların ikisi kadın diğerleri erkektir.

Şahısların mühtedi olmasında “Abdullah” adı bazen yanıltıcı da olabilmektedir. Örneğin 25 Zilkâde 1068 tarihli kayıta, Halep kazasından tüccar Abdullah veled-i Ayvat isimli şahıs Ermeni olarak kaydedilmiştir.³⁴⁴ Yine, “Abdullah” isminin kölelerde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.³⁴⁵

³⁴¹ Tosun, a.g.e., s. 226-227.

³⁴² TŞS, nr. 1843, vr. 44a.

³⁴³ TŞS, nr. 1844, vr. 17b.

³⁴⁴ T.Ş.S., nr. 1837, vr. 22b.

³⁴⁵ Bostan, a.g.e., s. 321.

Tablo 11: Sicillerdeki Mühtedi Kayıtları

Sicil-Sayfa No/Tarih	Mühtedinin İsmi	Hükümdeki Mühtedi Kaydı	Kaydın Türü
1835-6b/Evâsıt-ı Şaban 1065	Musa b. Abdullah	Mühtedi olarak kaydedildi	Mülk Satışı
1835-29b/Evâsıt-ı Rebi'ü'l-âhir 1066	Ömer Beşe b. Abdullah	Mühtedi olarak kaydedildi	Mülk Satışı
1835-58a/Evâil Muharrem 1067	Mehmed Beşe b. Abdullah	Belirtilmemiş	Borç-Alacak
1837-11b/Evâsıt-ı Şaban 1068	Hüseyin Beşe b. Abdullah	Belirtilmemiş	Mülk Satışı
1847-30b/3 Rebi'ü'l-evvel 1068	Süleyman b. Abdullah	Kardeşi Ovanis v. Erakil Ermeni	Vesâyet
1843-6b/Evâsıt-ı Şaban 1076	Mehmed Çelebi b. Ali	Kızı Meryem Ermeni	Boşanma
1843-36b/Evâil-i Rebi'ül-evvel 1077	Durmuş Beşe b. Abdullah	Belirtilmemiş	Verâset
1843-93b/Evâsıt-ı Cemâziyye'l-âhir 1077	Belirtilmemiş	Sozon v. Abdullah'ın babası olarak kaydedildi	Nikâh
1844-4b/14 Ramazan 1077	İbrahim b. Abdullah ve Mehmed b. Abdullah	Kardeşleri Merad ve Serkiz	Suç-Ceza
1844-5b/Evâsıt-ı Ramazan 1077	Sefer Beşe b. Abdullah	Belirtilmemiş	Vergilendirme
1844-36b/Evâhir-i Zilhicce 1077	Saliha bt. Ali	Boşandığı eşi Martare v. Daniel Ermeni	Boşanma-Nafaka
1844-67b/Evâhir-i Zilhicce 1079	Uz b. Abdullah	Mühtedi olarak kaydedildi	Vesâyet ve Verâset
Toplam: 13			

Bundan başka siciller daha çok din değişimine yönelik ortaya çıkan sorunları bize vermektedir. Örneğin mübaşir tayin edilen bir davada, Tator isimli bir kadın Ermeni'nin vefat eden eşinden olma kızını kardeşiyle birlikte Müslüman dedesinin evinden zorla alıp, mürteda ettiği gerekçesiyle soruşturma yürütülmüştür (Evâhir-i Şaban 1067).³⁴⁶ Osmanlı Devleti mürteda olaylarına sıcak bakmamakla birlikte bu tarz davranışlara karşı hassas bir tavır takınmaktadır.

Yine başka bir davada, Serkiz isimli Ermeni balığ iken babası Müslüman olmuş ve kendisine Ali ismini vererek İslam'ı telkin etmiştir. Serkiz bunun üzerine Müslüman olmadığını ikrar etmek niyetiyle kadiya gelmiş, lakin mahkeme kendisinin Müslüman olmadığını onaylamakla birlikte İslamiyet'i telkin etmiştir (Evâhir-i Cemâziyye'l-evvel 1075).³⁴⁷ Nitekim Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin din, mal ve can güvenliğini korumaya yönelik haklarını hukuken garanti altına alsa da yine hukuka bağlı İslam dinine tebliği her zaman önde tutmuştur. Gayrimüslimlere karşı bir zorlamaya gitmek İslam'da olmadığı gibi, hukuken başından itibaren İslam dinine mensup olmayan bir şahsı irtidat etmiş sayılamamaktadır.

³⁴⁶ TŞS, nr. 1836, vr. 23a.

³⁴⁷ TŞS, nr. 1842, vr. 18a.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Anadolu üzerinde Ermenilerin Müslüman Türklerle ilişkileri XI. yüzyıla kadar inerken, Trabzon ve çevresinin Ermeni yerleşimine dair tarihi daha eskiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya tesisinden sonra Ermeni toplulukları tek tek Osmanlı hâkimiyetinde bir çatı altında toplanmaya başladığında Trabzon Ermenileri, bu yeni idareyle ilk kez 1461 yılında tanışmış ve XVII. yüzyılın son yarısı da dâhil devletin tüm idârî, mâlî ve askerî hareketliliğinden etkilenmiştir. Trabzon'un fethiyle birlikte diğer mezheplerden ayrı kendi dil, din, gelenek ve görenekleri ile Millet Sistemi'nin Ortodoks Ermeni/Gregoryan Ermeni cemaatine dâhil edilen Trabzon Ermenileri İstanbul'daki Ermeni Patrikhânesini merkez olarak kabul etmişlerdir. Şehirdeki Hristiyanlarla birlikte İstanbul'a iskân edilen Ermenilerden özellikle zengin ve tüccar olanları seçilerek götürülmüş ve yerlerine Müslümanlar yerleştirilmiştir. Geride kalan Ermeniler ise şehir kalesinin doğu kısmında kalan bölgeyi kendilerine mesken tutmuş ve burada Müslümanlarla ayrı bir oturma düzeni benimsemiştir. Ancak zamanla gelişen Ermeni-Müslüman ilişkileriyle karışık mahalleler, ortak gelenekler, benimsenen kültürler ortaya çıkmıştır. Böylece Trabzon'daki Ermeniler Osmanlı toplum yapısı içinde diğerleriyle uyumlu halde yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim yönetimi içinde Ermeni cemaatine verdiği yer diğer gayrimüslimlerden farksızdır. Bir Osmanlı gayrimüslim vatandaşı olarak Ermeniler, hukukî bir sorunla karşılaştığında kendi kiliselerine başvurabilmesinin yanında İslam şer'i ve örfü temel alınarak oluşturulan kadı mahkemelerine de başvurma hakkına sahiptir. Ermenilerin kadı mahkemesinde İslam hukuk kaideleriyle yargılanmalarına rağmen kendi din ve menfaatlerine uygun savunma yapabilmesi de mümkün kılınmıştır. Böylece Osmanlılar kadı tarafından tutulan şer'yye sicilleri ile bir hukuk devleti olarak bütün tebaasına eşit hizmet sunabilmiş ve Ermeni reayayla bu sistem içinde ilgilenebilmiştir.

Trabzon'daki Ermenilerin kendi iç meseleleri dâhil, çevresiyle yaşadığı her türlü anlaşmazlığı çözmek ve borç-alım-satım kaydını yapmak için müraacat ettiği adres Trabzon Kadı Mahkemesi olmuştur. Özellikle özel hukuka giren şahıs, aile ve miras ile alakalı anlaşmazlıkları kendi cemaat mahkemesinde değil kadı mahkemesinde halletmelerinin hem zorunluluk hem de tercihen nedenleri bulunmaktadır. Cemaat mahkemelerine başvurunun maddi götürüsünün fazla olması, mahkemenin her sempte veya bölgede olmaması ve farklı cemaatten şahıslarla ilgilenmemesi kadı mahkemesine tercihi zorunlu hale getirmektedir. Hiçbir sebep olmadan iki Ermeninin mal paylaşımı, aile içi husumeti ve nikâh kaydı için dahi kadıya başvurması gönüllü tercihe işaret etmektedir. Ermenilerin Trabzon Kadı Mahkemesini tercih etmesinin zorunlu sebepleri arasında başlıca sebep Osmanlı

Devleti'nin koyduğu yasalardır. Buna göre bir Müslümanla yaşanan anlaşmazlık veya yapılan akid kaydı yalnızca İslamî kurallarla yönetilen mahkemece halledilebilirdi. Yine, mülk satışlarının devlet tarafından takip edilmesi, vergi ile alakalı adaletsizliğin giderilmesi, suç ve ceza davalarının asayiş gereği kadı mahkemeleri tarafından yürütülmesi gerekmektedir. Sonuçta kadı sicillerindeki dava çeşitliliğin fazlalığı, Ermenilerin kadı mahkemesini adalet ve yargı mekanizması olarak seçtiğini, Osmanlı kadılarına ve yargısına güvenlerinin de üst düzeyde olduğunu göstermektedir.

İncelenen şer'îyye sicillerinde Ermenilerin dâhil olduğu toplam 249 adet dava, ayet ve hadis temelli İslam Hukuku ve Osmanlı kanunnameleri esas alınarak yürütülmüş ve kaydedilmiştir. Buna göre kadı huzuruna gelen Ermenilerin şahıs, aile, miras, alış-veriş, vergi, suç ve ceza kapsamlı tüm davaları Osmanlı hukukuna göre belirlenmiştir. Geri dönme ihtimaline karşı gâib bir Ermeni'nin hakları İslam fıkhnının esas aldığı şekilde güvenceye alınmıştır. Kölelik kayıtlarında Ermeniler, İslamiyetin köle azatlığı ile ilgili tavsiyesine uygun bir şekilde hareket etmiştir. Hristiyan ve Müslüman evlilik ayinleri farklı olmasına rağmen devlet gayrimüslim nikâhları da İslam dini ritüelleriyle mümkün kılmış ve bir Ermeni şahıs şahit, vekil ve mehir şartlarını gözeterek kadıya nikâh kıydırabilmiştir. Yine, Ermenilerin boşanma ve nafaka talebi Osmanlı aile hayatına uygun şekilde gerçekleşmiştir. Böylece aile hayatında kadın ve erkek Ermenilerin hak ve sorumlulukları gözetilmiştir.

Sicil kayıtları arasında miras ile ilgili olanlar yekûn olarak en fazla paya sahip davalardandır. Miras davaları, tereke defterleriyle birlikte Ermenilerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatına dair değerlendirmeleri mümkün kılmaktadır. Bu kapsamlı değerlendirmelere en açık kayıtlar yine alım-satım ve borç ile alakalı davalardır. Borç-alacak ve mülk satışı davaları, Ermenilerin diğer zimmî ve Müslümanlarla olan ilişkilerinin boyutunu sayısal verileriyle Osmanlı hukuku çerçevesinde sunmaktadır. Özellikle mülk satışları Ermenilerin yaşadığı yerleri, mülk bedelini, mülk özelliğini, arazisinde meşgul olduğu iş veya zanaatını ve çevresiyle ilişkisini veren geniş içerikli kayıtlardır.

Vergi ile ilgili davalar XVII. yüzyıldaki asayiş ve denetimin halk nazarında nasıl vuku bulunduğunu gösterirken, Ermenilerin sosyal ve ekonomik hayata dair endişelerini de vermektedir. Gerçekten de bu yüzyılda vergi kayıtlarının büyük çoğunluğu vergi adaletsizliğini önlemeye yöneliktir. Ayrıca, tahriri tutulmayan Ermenilerin vergi bölgesi ve bağlı olduğu memur alacaklısının belirlenmesi adına yürütülen davalar vergi mükellefi Ermenileri de tespit etmektedir. Yine, Trabzon'da Rumlarla birlikte vergiye tabi tutulan Ermeni tâifesinin Rumlarla olan ilişkisi ve iki cemaatin birbirine tutumu hakkında bilgi verilmektedir.

Osmanlı hukukunda fazlaca yer kaplayan suç ve ceza davalarında Ermenilerin mağdur ve fail olarak dâhil olduğu kayıtlar oldukça çeşitlidir. Ermeni şahısların karıştığı suç davaları tıpkı Müslümanlarındaki gibi ta'zir ve hadd cezaları çerçevesinde soruşturulmuş olup, Ermenilere özel

olarak atfedilen herhangi bir suç veya ceza olmamıştır. Bundan başka, Osmanlı Devleti toplumsal huzurun tesis edilmesi adına tavizlere yer vermemiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başlayan devlet düzeni Trabzon'da hissedilmiş ve halk nazarında etkisi görülmüştür. Trabzon Ermenileri nüfus, yerleşim, dil, din ve sosyal ilişkilerde değişimler yaşamaya başlamıştır. Bu yüzyılda Ermeni yerleşim bölgesi konumunda olan Trabzon'da Ermeniler Rumlarla birlikte gayrimüslim nüfusu temsil etmektedir. XVII. yüzyılın sonuna kadar devam eden nüfus artışına paralel olarak Ermeni nüfusunda da artış gözlenmiştir. Ancak Ermeni nüfusu, Müslüman veya diğer gayrimüslim nüfusu geçecek nitelikte olmamıştır.

Trabzon üzerine yapılan şehir tarihi araştırmalarından hareketle kadı sicillerinde Ermenilerin Müslüman ve Rum mahalleleriyle karıştığı, hatta evlerinin yan yana konumlandığı, genel itibariyle Ermeni mülklerinin bahçeli olduğu ve bahçelerinde ziraatla uğraştığı çıkarımları yapılabilmektedir. Sicillerdeki verilere göre, merkez haricinde Trabzon Eyaletinin her yerine konumlanmış Ermeniler de oldukça fazladır. XVII. yüzyılda köylerini terk edip başka bölgelere yerleşen Ermenilerle birlikte Ermenilerin yerleşim alanı genişlemiştir. Özellikle çeşitli davalarda Hemşin bölgesinden farklı bölgelere göç eden Ermenilere rastlanılmıştır. Ancak Ermeni nüfusu ve yerleşim yerlerine dağılımı tespit edebilmek için kadı sicilleri yeterli olmamaktadır. Bunun için diğer Osmanlı arşiv kaynakları da incelenmeli ve şu anki verilerle örtüştürülmelidir.

Ermenileri diğer milletlerden ayıran ve bir millet olma bilincini Ermenilere kazandıran en önemli faktör Gregoryan dil ve alfabesidir. Tarih boyunca farklı hâkimiyetlerin etkisinde kalmalarına rağmen Ermeniler dil ve alfabelerini unutmamış, gittikleri yerlere dahi taşımışlardır. Ermenilerin bunu başarabilmesinin sebebi kilise dilini konuşup yazdığı dil ile birleştirebilmesindendir. Nitekim Türkçe konuşan Ermeniler dahi Osmanlıların Arap harfleriyle yazımını tercih etmemişlerdir. Böylece Ermeniler din-dil bütünlüğünü sağlayarak Gregoryan harfli Türkçe yazımını ortaya koymuşlardır.

Trabzon'da Ermenice'den başka Hemşince olarak adlandırılan bir lehçe kullanılmaktadır. Gerçekte Ermenice'den farklı olan Hemşince, Rize ve Hemşin ile Artvin ve Borçka bölgelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. XVII. yüzyılda bu bölgelerde Müslüman oranı artmış ve zamanla Hemşince unutulmaya başlamıştır.

Trabzon'da Ermeni menşeli yer adları ile kadı sicillerinde karşımıza çıkan Ermenice şahıs adları Ermeni varlığına somut olarak işaret etmektedir. Ermeniler, yerleştikleri yerleri kendi lisanları ile isimlendirmiş ve çocuklarına Ermenice adlar vermişlerdir. Sicillerde Ermenice isimlerin daha çok tercih edildiği görüldü de Ermeniler, diğer gayrimüslim ve Türkçe adları da kullanmıştır.

Trabzon’da Ermenilerin kendilerine seçtiği mesleklerde ayırt edici bir unsur olmayıp genellikle şehrin iş potansiyeline göre her milletten insanın yapabildiği mesleklerde Ermeniler de bulunmuştur. Trabzon’da öne çıkan iş alanlarından ticaret, denizcilik ve bal mumu işletimi ile ilgili mesleklerde Ermeniler etkin olarak yer almışlardır.

Müslüman ve Ermeni toplumu savaş, ticaret, göç unsurları sayesinde tanışmış ve bu iki farklı toplumun arasındaki ilişki edebiyat, din, dil, kültür, tarih gibi birçok alana olumlu veya olumsuz örnekler sunmuştur. Kadı sicilleri bu örneklerden olup, günlük hayata dair hemen hemen bütün alanlarda Ermeniler ile Müslümanlar ortaklaşa işler yürütmüş ve hiçbir temastan kaçınmamıştır. Din değiştirerek Müslüman olan Ermeniler, bu ilişkinin bizlerce olumlu boyutta ilerlediğini göstermektedir.

XVII. yüzyılın sonlarında henüz Katolikliğin yayılmadığı ve Yahudi gibi unsurların etkin bulunmadığı Trabzon’da Ermeni cemaatinin kendisi gibi Ortodoks olan Rumlarla teması dönemin kendi dinamikleri çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Şehirdeki Rumlar nüfus ve dağılımda Ermenilere üstün gelmektedir. Sicillerde Rumlar Ermenilerin eksik vergilerini mahkemeye bildirirken, Ermeniler Rumların kendilerine yüklemeye çalıştığı vergiden dolayı şikâyetçi olmuştur.

Son olarak, Ermeniler Trabzon’da varlıklarını muhafaza etmiş ve şehir tarihine sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel katkılar sunmuştur. Şehrin Ermenilere verdiği yer ile Ermenilerin şehre kattığı değer şehir tarihi açısından hâlâ araştırmaya açık durumdadır. Kadı sicilleri sadece hukukî birer belge olmayıp idarî, iktisadî ve malî kayıtları da içermektedir. Nitekim Osmanlı arşiv kaynakları çeşitlendirilerek Trabzon’un zengin tarihi içinde Ermenilerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarını ele alacak daha kapsamlı araştırmalar için bu çalışma bir destek olma amacını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Acar, H. İbrahim (2010), “Talâk”, **DİA** içinde, 39 (496-500), TDVY, İstanbul.

_____ (2011), “Tefrik”, **DİA** içinde, 40 (277-279), TDVY, İstanbul.

Açık, Turan (2012), **Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ak, Mahmut (1997), “Âşık Mehmed’e Göre Trabzon ve Havalisi”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, içinde (181-206), İstanbul.

Akdağ, Mustafa (1963), **Celâlî Fetreti (1550-1603)**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

Akgündüz, Ahmed (1988), **Şer’iye Sicilleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1, İstanbul.

_____ (1990), **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1, İstanbul.

Aktan, Hamza (2005), “Miras”, **DİA** içinde, 30 (143-145), TDVY, İstanbul.

Aktaş, Seyhan (2020), “XVI. Yüzyılda Orta Anadolu Şehirlerinde Ermeni Varlığı”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 10 (2), 478-492.

Akyılmaz, Gül (2004), “Osmanlı Devlet’inde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 8 (1/2), 221-271.

Albayrak, Kadir (2010), “Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri”, Şinasi Gündüz (Ed.), **Yaşayan Dünya Dinleri**, içinde (142-143), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Altınay, Ahmet Refik (2001), **Köprülüler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Altindeğer, Sabiha (2017), **XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Kölelik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Andreasyan, Hrand D. (1963), “Bir Ermeni Kaynağına Göre Celalî İsyanları”, **Tarih Dergisi**, 13 (17-18), 27-42.

Andreasyan, Hrand D. (1953), “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi (1608-1619)”, **Türkiyat Mecmuası**, 10, 269 – 276.

Apaydın, H. Yunus (2001), “Karz”, **DİA** içinde, 24 (520-525), TDVY, İstanbul.

- Arsal, Sadri Maksudi (2014), **Türk Hukuk Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara.
- Aslan, Tuba (2006), **Hemşinlilerde Sosyal Yapı ve Kültürel Kimlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aşıkpaşazâde (2003), **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (Haz.), Koç Kitaplığı Yayınları, İstanbul.
- Atar, Fahrettin (1990), **İslam İcra ve İflas Hukuku**, Mehmet Kılıç (Ed.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2005), "Muhâlea", **DİA** içinde, 30 (399-402), TDVY, İstanbul.
- _____ (2011), "Tedbir", **DİA** içinde, 40 (258-259), TDVY, İstanbul.
- Avcı, Mustafa (2004), **Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.
- Aybakan, Bilal (2000), "İfâ", **DİA** içinde, 21 (498-504), TDVY, İstanbul.
- Aydın, Mehmet Akif (2015), **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Mehmet Akif ve Hamidullah, Muhammed (2002), "Köle", **DİA** içinde, 26 (237-246), TDVY, Ankara.
- Aygün, Necmettin (2005), **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınevi, Trabzon.
- Bardakoğlu, Ali (1992), "Bey", **DİA** içinde, 6 (13-19), TDVY, İstanbul.
- _____ (2013), "Vesâyet", **DİA** içinde, 43 (66-70), TDVY, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 15, 1953, 209-237.
- _____ (1966), "Edirne Askerî Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)", **Belgeler: Türk Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3 (5-6), 1-479.
- Bijişkyan, P. Minas (1969), **Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası 1817-1819**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, Arif ve Bozkurt, Fatih (2010), "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 20 (2), 1-31.
- Binatlı, Yusuf Z. (1966), "Faiz ve İslam Hukukunda Faiz", **Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi**, 2 (1), 147 – 183.
- Bryer, Antony (1975), "Greeks and Turkmens: The Pontic Exception", **Dumbarton Oak Paper**, (29), 113-148.

- Bostan, Hanefi (2002), **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2016a), “XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 6 (13), 121 – 154.
- _____ (2016b), “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, Şenol Saylan, vd. (Ed.), **1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 2, içinde (661-686), İstanbul.
- Bozkurt, Fatih (2011), **Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim(1785-1875 İstanbul Örneği)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2013), “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 11 (22), 193-229.
- Bozkurt, Gülnihal (1996), **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara.
- Bozkuş, Deveci (2020), “Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi İle Eserler Yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923)”, **ERDEM**, (79), 97-128.
- Cankara, Murat (2015), “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik”, **İlef Dergisi**, 2 (2), 105-130.
- Cin, Halil (1974), **İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmed (1990a), **Türk-İslam Hukuk Tarihi**, Timaş Yayınları, 1, İstanbul.
- _____ (1990b), **Türk Hukuk Tarihi**, Timaş Yayınları, 2, İstanbul.
- _____ (1995), **Türk Hukuk Tarihi**, Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1, Konya.
- Çabuk, Vahid (1988), **Köprülüler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Çarkcıyan, Y. Gamidas (1953), **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, Esra (2015), “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Karz Sözleşmesi (1805-1843/1220-1258)”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, 21 (2), 285-311.
- Çetinkaya, Tülay (2006), **1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon’un Sosyal Tarihi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Coşkun, Osman (2013), “Ermeniler ve Hemşin Gerçeği: Sorular ve Cevaplar”, Recai Coşkun (Ed.), **Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi**, (22), 69-91.

- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **el-Câmi‘u’s-sahîh**, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, (b.y. Necat, 1422/2001), “Cihad”, 26; “Feraiz”, 149; “İmân”, 22; “İstikraz”, 4-6; “Libas”, 25; “Talâk”, 1-4.
- Ebû Dâvûd Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, **es-Sünen**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (b. y. Beyrut, 1403/1983), “Feraiz”, 10; “Hudud”, 1; “Libas”, 8; “Nesai”, 104-105; “Talâk”, 3.
- Engin, Nihat (2002), “Osmanlılar’da Kölelik”, **DİA** içinde, 26 (246-248), TDVY, Ankara.
- Erbay, Celal (2006), “Nafaka”, **DİA** içinde, 32 (282-285), TDVY, İstanbul.
- Ercan, Yavuz (1990), “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrı Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1 (1), 117-125.
- _____ (2001), **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Ertürk, Volkan (2013), “Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliyüddin b. Habib’in Terekesi”, **HUMANITAS**, 1 (2), 87-104.
- Eryılmaz, Bilal (1996), **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul.
- Erzen, Afif (1992), **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK Basımevi, Ankara.
- Esirgen, Seda Örsten (2015), “İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmiler”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, 21 (2), 145 – 172.
- _____ (2016a), “Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığının İhlal Suçu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 65 (4), 2305-2329.
- _____ (2016b), “Aile Hukuku ve Mülkiyet İlişkisi Açısından Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslim Kadın”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 65 (3), 893-935.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli (1999), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Zekeriya Kurşun, vd. (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, 2, İstanbul.
- Fallmerayer, Jakob Philipp (2011), **Trabzon İmparatorluğunun Tarihi**, (Çev. Ahmet Cevat Eren), TTK Basımevi, Ankara.
- Fayda, Mustafa (2013), “Zimmî”, **DİA** içinde, 44 (428-434), TDVY, İstanbul.
- Goloğlu, Mahmud (1973), **Anadolu’nun Milli Devleti Pontos**, Goloğlu Yayınları, Ankara.
- Cöhce, Salim (2014), “Ermenistan’ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, 1 içinde (1-14), TTK Yayınları, İstanbul.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (2011), “Doğu Karadeniz’de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimi”, **Karadeniz Araştırmaları**, (31), 111-134.

- Göyünç, Nejat (2002), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler”, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, 10 içinde (233-250), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Gözübenli, Beşir (2003), “Mefkûd”, **DİA** içinde, 28 (353-356), TDVY, Ankara.
- Güllü, Ramazan Erhan (2020), “Osmanlı Toplumunda Ermeniler”, **Osmanlı Toplum Yapısı ve Millet Sistemi**, Nejla Günay (Ed.), içinde (213-255), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- _____, (-), “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Kuruluşu ve Statüsü”, **Türkler ve Ermeniler (Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri)**, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermen-patrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/> (07.10.2021)
- Gürün, Kamuran (1985), **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacak, Hasan ve Çalış, Halit (2007), “Rehin”, **DİA** içinde, 34 (538-542), TDVY, İstanbul.
- Haçikyan, Levon (1997), **Hemşin Gizemi**, (Çev. Bağdik Avedisyan), Belge yayınları, İstanbul.
- Havuş, Mehmet (2002), **Karadenizname**, Ajans Türk Yayınları, Ankara.
- Herodot Tarihi** (1973), (Çev. Azra Erhat), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Heyd, Uriel (1984), “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat”, (Çev. Selahaddin Eroğlu), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 26 (1), 633-652.
- İlgürel, Mücteba (2002), “Köprülü Mehmed Paşa”, **DİA** içinde, 26 (258-260), TDVY, Ankara.
- İnalcık, Halil (1959), “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, **Belleten**, 23 (92), 575-610.
- _____, (1993), “Osmanlılar’da Cizye”, **DİA** içinde, 8 (45-48), TDVY, İstanbul.
- _____, (1998), “Adâletnâme”, **DİA** içinde, 1 (346-347), TDVY, İstanbul.
- İnan, Kenan (2003), “1831 Nolu Şer’iyye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Mülk Satışları”, **Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, içinde (147-181), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- Jorga, Nicolae (2005), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, 4, İstanbul.
- Kaçar, Turhan (2014), “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, 1 içinde (121-131), TTK Yayınları, 1, İstanbul.
- Keçiş. Murat (2009), “Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28 (46), 143-162.
- Kenanoğlu, M. Macit (2004), **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kıvrım, İsmail (2011), “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla’a ve Tefrik)”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (1), 371 – 400.

- Koç, Mehmet (2019), “Osmanlıda Ölüm Cezası Verilen Zina, Hırsızlık, Öldürme ve Yaralama Suçları”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, (33), 261-287.
- Konan, Belkıs (2015), “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1 (64), 171 – 193.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi (1988), **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Kevork Pamukçyan (Haz.), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Kundakçı, Sibel Kavaklı (2016), **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya**, Hiperlink Yayınları, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim**, Ali Umran Suresi, 130. Ayet; Bakara Suresi, 120, 177, 221, 229, 233, 245, 275, 276, 278, 279. Ayetler; En'am Suresi, 150. Ayet; Enfal Suresi, 73. Ayet; İsrâ Suresi, 34. Ayet; Hadid Suresi, 11, 18. Ayetler; Hûd Suresi, 85. Ayet; Kafirun Suresi, 1, 6. Ayetler; Kehf Suresi, 17. Ayet; Mâide Suresi, 1, 12, 45, 51, 54, 89. Ayetler; Meâric Suresi, 32. Ayet; Mutaaffifin Suresi, 1-3. Ayetler; Mücâdile Süresi, 3. Ayet; Mü'minûn Suresi, 8. Ayet; Müzzemmil Suresi, 20. Ayet; Nahl Suresi, 91, 94, 106. Ayetler; Nisa Suresi, 7, 14, 25, 33, 35, 36, 141, 144, 160, 161, 176. Ayetler; Nur Suresi, 27, 29. Ayetler; Rum Suresi, 39. Ayet; Talak Suresi, 1, 2, 4, 6. Ayetler; Tegâbûn Suresi, 17. Ayet; Tevbe Suresi, 23, 60, 71. Ayetler; Yunus Suresi, 41. Ayet.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri** (2020), Hayreddin Karaman, vd. (Haz.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2, Ankara.
- Kurtaran, Uğur (2011), “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (8), 57-61.
- Kuyumcu, Osman (2006), **Türkçenin Hemşin Ağzı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Küçük, Abdurrahman (1996), “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 35 (1), 117-154.
- Kütükoğlu, Mübühat S. (1996), “Osmanlılar'da Gümrük”, **DİA** içinde, 14 (263-268), TDVY, İstanbul.
- Lowry, Heath W. (2012), **Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Lowry, Heath W. ve Emecen, Feridun (1988), “Trabzon”, **DİA** içinde, 41 (296-301), TDVY, Ankara.
- Manvelişvili, Alexandre, vd. (2000), **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri**, (Çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Neşri (1957), **Kitâb-ı Cihan-nûma (Neşri Tarihi)**, (Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2, Ankara.

- Miller, William (2007), **Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)**, (Çev. Nurettin Süleymangil), Heyamola Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, Ahmet (1972), **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Muşmal, Hüseyin, Gürbüz, İrem (2018), “Osmanlı’da Vasîlik Kurumu: Konya Örneği”, **Turkish Studies History**, 13 (16), 199-236.
- Nişanyan, Sevan (2020), **Türkiye Yer Adları Sözlüğü**, <https://nisanyanmap.com/> (10.04.2021).
- _____ (2021), **Türkiye Kişi Adları Sözlüğü**, <https://turkadlar.com/> (10.04.2021).
- Ortaylı, İlber (1985), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet,” **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** içinde, İletişim Yayınları, 4 (996-1001), İstanbul.
- _____ (2005), “Millet”, **DİA** içinde, 30 (66-70), TDVY, İstanbul.
- Osmanağaoğlu, Cihan (2008), “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 66 (1), 109-178.
- Öksüz, Melek (2006), **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Öz, Mehmet (2007), “Osmanlılar: Sosyal Hayat”, **DİA** içinde, 33 (532-538), TDVY, İstanbul.
- Özcan, Abdulkadir (2002), “Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa”, **DİA** içinde, 26 (263-265), TDVY, Ankara.
- Özcan, Tahsin (2005), “Muhallefât”, **DİA** içinde, 30 (406-407), TDVY, Ankara.
- _____ (2006), “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (14), 103-121.
- Özcoşar, İbrahim (2003), “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 7 (7), 124-139.
- Özel, Ahmet (1996), “Gayrimüslim”, **DİA** içinde, 13 (418-427), TDVY, İstanbul.
- Özen, Hamiyet ve Birlik, Süheyla (2008), “Tarihi Eserlerin Tescil Süreci ve Sonrası Sorunları: Trabzon Kaymaklı Manastırı Örneği”, **Mimarlık Dergisi**, (30), 43-56.
- Özkaya, Yücel (1988), “Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu’daki Şehirlerin Ev, Mahalle Sayısı ve Ticaretleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, (4), İstanbul.
- Öztürk, Temel (2008), “XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (5), 93-112.
- _____ (2011), **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon.

- Pamukciyan, Kevork (2003), “Ermeni Harfli Türkçe Metinler” **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar**, Osman Köker (Der.), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Sağır, Güner (2014), “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, 1 içinde (183-205), TTK Yayınları, İstanbul.
- Sağır, Abdurrahman (2007), “Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1, içinde (147-159), Kayseri.
- Sahillioğlu, Halil (1980), “On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da İş ve Sanayi Hayatı Kölelikten Patronluğa”, **Ömer Lütfi Barkan Armağanı**, 28, 179-188.
- _____ (1991), “Arûs Resmi”, **DİA** içinde, 3 (422-423), TDVY, İstanbul.
- Sanjian, Avedis (1969), **Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480**, Harvard University Press, Cambridge.
- Seyfeli, Canan (2016), “İstanbul Ermeni Patrikhânesi”, **DİA** içinde, TDVY, ek-1 (668-671), İstanbul.
- Shapiro, Henry R. (2016), “17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni Sosyal ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere: Ermenice Elyazması Kolofonlar”, **Toplumsal Tarih**, (265), 38-45.
- Strabon (2000), **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)**, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (1992), **Çepniler (Anadolu’nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Rol Oynayan Oğuz Boyu)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Süslü, Azmi, vd. (2001), **Türk Tarihinde Ermeniler**, Württemberg Türk Dernekleri Koordinasyon Kurulu Yayını, Ankara.
- Tafur, Pero (1926), **Travels and Adventures (1435-1439)**, (Çev. Malcolm Letts), Gorgias Press, London.
- Topçuoğlu, Ali Aslan (2004), “İslam Hukuku ve Türk Medenî Kanunu Bağlamında Gâibin/Mefkûdun Hükmen Ölü Sayılması Sonucunda Mallarının Hukukî Durumu”, **EKEV Akademisi Dergisi**, (19), 157-176.
- Tosun, Miraç (2018), **Trabzon’da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Turan, Namık Sinan (2005), “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslümlerin Klık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, 60 (4), 235-267.
- Tursun Bey (1977), **Târih-i Ebu’l-Feth**, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

- Tülüveli, Güçlü (2002), **City, State and the Society: Trabzon An Ottoman City in the Mid-Seventeenth Century**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Birmingham.
- Türkmen, Fikret (1982), “Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri”, Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry (Ed.), **Osmanlı Araştırmaları**, 3, içinde (13-20), İstanbul.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali (2016), **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şeriye Sicillerine Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uğur, Yunus (2010), “Şer’iyye Sicilleri”, **DİA** içinde, 39 (8-11), TDVY, İstanbul.
- Uras, Esat (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul.
- Usta, Sebahittin (2015), **Trabzon’da Vakıflar (1550-1650)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2011), **Osmanlı Tarihi**, TTK Basımevi, 3/1, Ankara.
- Üner, Mehmet (2006), “XVII. Yüzyılda Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa’da Müslüman-Ermeni İlişkileri”, **Tarih Dergisi**, (43), 105-114.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2006), “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, **Karadeniz Araştırmaları**, (8), 12-30.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2011), “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)”, **History Studies**, 2 (3), 371- 384.
- Yılmaz, Serap (1992), “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 7 (1), 191-215.
- Yurtseven, Yılmaz (2012), “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”, Fethi Gedikli (Ed.), **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık)**, On İki Levha Yayıncılık, 1, içinde (163-221), İstanbul.
- _____ (2001), “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Ta’zir Suç ve Cezaları”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 9 (3-4), 265-292.
- Yüksel, Ayhan (1999), “Trabzon Vilâyetinde Yer Adlarını ve İdâri Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, içinde (202-222), Trabzon.

Arşiv Kaynakları

- TŞS, Defter nr.1835 (1065-1066/1655-1656).
- TŞS, Defter nr.1836 (1067-1069/1657-1659).
- TŞS, Defter nr.1837 (1068-1069/1658-1659).

TŞS, Defter nr.1838 (1069-1072/1659-1662).

TŞS, Defter nr.1839 (1073-1074/1663- 1664).

TŞS, Defter nr.1840 (1074-1075/1664-1665).

TŞS, Defter nr.1841 (1074-1082/1664-1672).

TŞS, Defter nr.1842 (1075-1076/1665-1666).

TŞS, Defter nr.1843 (1076-1077/1666-1667).

TŞS, Defter nr.1844 (1077-1078/1667-1668).

EKLER

Ek 1: (Devamı)

nâm zimmî ihzâr ve muvacehesinde takrîr-i kelâm idüb merkum Ovanis zimmî yedinde olan icmâl sureti mucebince eban ‘an-ceddin raiyyet oğlu raiyyetim iken rûsum-ı ra’iyyetin bana vermekte te’allül ve ‘inâd eder şer’le sual olunub mucebi icra olunması matlubumdur dedikte gıbbe’s-sual mezkûr Ovanis zimmî ben Hemşin’den geldim mûmâ-ileyhin babam ve dedem ra’iyyeti olduğu ma’lûmum değildir diyecek müdde’ı-i mezbûr Hüseyin Ağa suret-i icmâli ibraz idub işbu icmâlde döşenmiş esâmî içinde mestur olan Torbaron Ovanis’in dedesidir ve Vişaven Torbaron’un babasıdır dedikte nazr olunub fi’l-vâki’ minvâl-i meşruh üzere mestur olduğundan gayri Agob veled-i Semaven ve Merkara veled Toros nâm zimmîler hazırân olub fi’l-hakika merkûm Ovanis eban ‘an-ceddin müşârün-aleyh Hüseyin Ağa’nın ra’iyyet oğlu ra’iyyetidir. Bu hususa bu minvâl üzere şahitleriz deyu eda-i şهادet ittiklerinde şهادetleri makbule olub merkum Ovanis’e rûsum-ı ra’iyyetin Hüseyin Ağa’ya edaya tenbih-birle mâ-hüve’l-vâki’ bi’t-taleb ketb olundu hurire fî evâsıt-ı şehr-i Ramazânû’l-mübârek sene seb’a ve seb’in ve elf.

Şuhûdü’l-hâl

El-Hac Hasan Ağa Yemeni-zade, Es-Seyyid Osman Çelebi Çavuş-zade, Mehmed Efendi El-İmam-ı Kaba, Ali Ağa Derviş Beşe-zade, Topal Mustafa, Berber Mehmed Beşe Çukadar

خجسته طره برزنده سکن اصحاب هذا السفر ابرمنه ط نفعه محفل قصاصه شیده
 مزبور در سکن اوم ط نفعه مواجعه سنده تفر دعوی ایدوب قدیم الایامدن
 بر میریزان سرانیه خدمت ایدوب و ثاوقلین بسکیوب روم ط نفعه دنی میریزان
 قوناق و قایق و قرض و ایدوب ذکر اولان نندن قاعده استبولدن و غیردن کلنلرک فرجین
 مابینمزد حالیزه و تحکزه کوره چکه کلنلرک و منوال اوزره یدرم فتوا شریفه دنی
 واریکن قضاعت ایتوب میریزانک قوناق و قایق و قرض دنی بزه معا چکدر ملک
 مراد ایدر افتوا نفعه نظر اولنوب معصیلم عمل و قدیمی ویره کلد و کزن قدیمی اوزره ایضا
 مطلوب بزد در دیکلر نفعه غیب السوال روم ط نفعه جوابلر نفعه جمله من کوفه و علایا اولنوب
 واقع اولان نکالیف شاقه منک جمله کمر قوناق و قایق و قرض و ایدوب و ثاوقلین
 و سایر نکالیف در یکد وریلوب تحکزه کوره توزیع اولن سکن مراد ایدرز دید کلر نفعه
 ابرمنه ط نفعه کلنلر قیلمدن اولن دیار اولن علی و لا فتوا نفعه نظر اولنوب مضبوطه
 بر دیار اولان دنی ط نفعه کلنلر روم ط نفعه قیلمدن اولن دیار اولن و ای ولایت
 قوناق و قایق و قرض نامیکلر بر مقدار ایدوب ویره کلوب ابرمنه ط نفعه اول دیار
 و ایسک سرائی مهاتنه کوره کلد کلر نفعه حاله روم ط نفعه ابرمنه ط نفعه والی
 ولایت قوناق و قایق و قرض و سایر نکالیف شاقه دنی ویرد کلر مبالغدن نشانی
 بز چکلم و تلفتی سز چکلم یو بیکل انکلر کسند کلر نفعه ابرمنه ط نفعه سرائی مهاتنه
 کوره کلنلر در سزک اول قوناق و قایق و قرض ویرد کلر ویرد کلر قادر اولور کلر ایدوب
 اولور لودیو بیور کلر یز موجب فتوا شریفه قدیدن ویر کلد کلر میریزان قوناق و قایق
 و قرض بالیکلر روم ط نفعه چکوب و سرائی خدمت ایدوب و قایق و قرض ابرمنه ط نفعه
 چکوب و ذکر اولنلر نکالیفدن قاعده استبولدن و غیردن کلنلرک فرجین عوم
 اوزره حاللر نفعه کوره بینلر نفعه توزیع و تقسیم ایتوب عدالت اوزره حکم کلر
 تنبیه برلر و ایدوب ط نفعه و ایدوب اولنلر و ایدوب کلنلرک فرجین عوم
 صاحب کلر لقا ایدوب ابرمنه ایدوب کلنلرک فرجین عوم ایدوب کلنلرک فرجین عوم
 مرصی سردار سابع ایدوب کلنلرک فرجین عوم ایدوب کلنلرک فرجین عوم

Transkripsiyonu: 1844/17b

Mahmiye-i Trabzon'da sâkin ashâb-ı hâze's-sefr Ermeni tâifesi mahfil-i kazâda Mahmiye-i mezbûrede sâkin Rum tâifesi muvâcehesinde takrîr-i da'va idüb kadîmü'l-eyyâmdan biz mir-i mirân şerife hidmet idüb ve tavukların besleyib Rum tâifesi dahi mir-i mirânın konak ve kayık harcını verüb zikr olunduktan ma'ada İstanbul'dan ve gayrinden gelenlerin harcını mâ-beynimizde halimize ve

Ek 2: (Devamı)

tahammülünüze göreceğe gelmişken bu minval üzere yedimizde fetvâ-yı şerîfe dahi varken kanaat etmeyüb mir-i mirânın konağı ve kayığı harcını dahi bize ma'an çekdirmek murad ederler. Fetvâmıza nazr olunub mücebiyle amel ve kadîmi veregeldüğümüze kadimî üzere ibkâ matlubumuzdur dideklerinde gıbbe's-suâl Rum tâifesi cevablarında cümlemiz kefare ve re'aya olmağla vâki' olan tekâlif-i şakkamızın cümlesi eğer konak ve kayık harcıdır ve eğer saray ve tavuk hidmeti ve sâir tekâliftir bir kere verülüb tahmilimize göre tevzi' olunmasını murad ederiz dediklerinde Ermeni tâifesinin fetevâsına nazr olunub mazmûnunda bir diyarda olan zimmî tâifesinden Rum tâifesi kadimden evvel diyarda olan vali-i vilâyetine konak ve kayık harcı nâmıyla bir miktar akçe gelüb Ermeni tâifesi ol diyar valisinin saray mühimmatına göre geldiklerinden hâlâ Rum tâifesi Ermeni tâifesini vali-i vilâyetine konak ve kayık harcı ve sâir tekâlif-i şakkadan verdikleri meblağdan sülûsânini biz çekelim ve sülûsünü siz çekin diye tahmil etmek istediklerinde Ermeni tâifesi biz saray mühimmatını göre gelmişüzdür sizin ol konak ve kayık harcınızı vermezüz demeğe kâdir olurlar mı el-cevab olurlar deyu buyurulmağın ber-mûceb-i fetevâ-yı şerîfe kâdimden viregeldikleri mir-i mirân konağı ve kayığı harcını yalnız Rum tâifesi çekip ve saray hidmeti ile tavuk besleme hidmetini Ermeni tâifesi çekip ve zikr olunan tekâliften ma'ada İstanbul'dan ve gayri yerden gelenlerin harcını umum üzere hallerine göre beynlerinde tevzi' ve taksim eyleyüb âdab üzere çekmeğe tenbih-birle mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb ve sebt olundu hurrîre fî evâsıt-ı şehri-i Şa'banü'l-mu'azzam sene seb'a ve seb'in ve elf.

Şuhûdü'l-hâl

Satılmış Ağa oğlu İbrahim Ağa, Bünyad Çelebi Akkurt Beşe, Uzun Hasan Bey, Ali Çelebi Ak-Derviş, Mehmed Ağa ibn-i Hüseyin Çavuş, Mir Çelebi Serdar-ı Sâbik, Ahmed Çelebi Meremmetçi, Mehmed Beşe bin Muslu ve gayruhüm.

طرح بردن قفسی سکا نندن پر کشته کفره کردن او افسس ولد با دان و نعلیند مکرده 24
و به خوشن و کرکس و اغزار و سبیلر و مجلس شرعه کلوب هر برین ببطعرام ایدوب نزل
سمتین رعایا سندن اولمق کلا راعله به بهر شرف رعایا بن خرمبر او زرنه لازم کلان شمع
بنجه او زرنه او فو زرنه بطمان شمع عمل لازم اولوب یک کشت سته سته او زرنه لازم
او تو زرنه بطمان شمع عملی یک کشت برین شمع رقی اینه سنده بهر عالیه اینه سنده
ما مور او لا محمد اغا اخذ و قبض ایدوب ذیل کت بهر مطهر الاسام اولان مسلمین محضر کردن
بیدر تدرک و بر سر در تدرک و مزه نظر اولوب بهر حین شرعین حین طلب ایدوب بهر
مقدور مشر و حارنه موافق خرمبر محمد اغا امضای معصی و حتمیه ختم تدرک ابراز ایدوب کلر
ذیل مطهره مطهر الاسام اولان مسلمین و من منوال محرو زرنه خرمبر محمد اغا در قفون
رعایا دن سندن خرمبر اولمق او زرنه او تو زرنه بطمان شمع عمل اخذ و قبض ایدوب
اجبا و انکیز صنفه الوصفه کتب اولمق حتره اولمق ذی القعدة الشرفه لاله رعایا
عمای الزعم کلچر ارمه جلدی بن محفوظ العبر

Transkripsiyonu: 1841/24b

Trabzon kazâsı sükkanından perakende keferelerinden Ovanis veled-i Badan ve Nalbant Mıgırdıc ve Boğos ve Krakos ve Ağzar vesâireleri meclis-i şer'a gelüb her biri bast-ı meram idüb bizler Hemşin re'ayâsından olmağla Kilâr-ı Âmireye beher-sene re'ayâ-yı mezbûr üzerine lâzım gelen şem'-i aselden bizim üzerimize otuz dört batman şem'-i asel lâzım olub bin seksen senesinde üzerimize lâzım otuz dört batman şem'-i aseli bin seksen bir senesi Martı ibtidasından berat-ı âlişân ile cem'ine memûr olan Mehmed Ağa ahz ve kabz idüb zeyl-i kitabda mestûrû'l-esâmî olan Müslimîn mahzarlarında yedimize tezkere vermişdir. Tezkeremize nazr olunub mücebince taraf-ı şer' den hüccet taleb ederiz deyu mazmunu takrîr-i meşruhlarına muvâfık mezbûr Mehmed Ağa imzasıyla mûmza ve hatemiyle mahtum tezkere ibrâz eylediklerinden sonra zeyl-i mesturda mestûrû'l-esâmî olan Müslimîn dahi minval-i muharrer üzere mezbûr Mehmed Ağa merkûmun re'ayâdan sene-i mezbûre mahsub olmak üzere otuz dört batman şem'-i asel ahz ve kabz eyledüğün ahabâr itmeğîn hâze'l-vesîka ketb olundu hurrîre fî evâsıt-ı Zilkâ'detü's-şerîfe sene ihdâ ve semânin ve elf.

Şuhûdü'l-hâl

Ali Ağa ez-zaîm, Beyli Mehmed Beşe, İbrahim Çelebi ibn El-Hac Mustafa, Muhzırbaşı ve'l-gayri

Ek 4: Serkiz İsimli Ermeni'nin Müslüman Babasına Açtığı İsim Davası (TŞS, nr. 1842, vr. 18a)

طوبى لى من دعا الى الباطن ما ذكره اولاً ~~محمداً~~ محمد بن محمد قضاة كرم الله وجهه
مواهبته اوزرته دعا ايدى كرمه نور بابى مارى حكايدى اوزرته كرسنه تقدم
شرف اسلام ايدى شرف اوصاب و نور سر كرسنه دتلفين شهادت ايدى ريب
سمانه دعا اسم ايدى نسبه اتمشيد حاله نور نور نور سر كرسنه مسما و ادم
ويا بام سمانه افلا زمانه بر باليخ ايدى م جو مريد اولد و مسعود عى دتلفين سواك
اولد و ديكره نور سر كرسنه تاريخ مرسود بابى نور محمد كرسنه دتلفين سواك
و دعا ركنه نسبه ايدى دت انا صوب علم اسم ايدى نسبه افلا عى و
نور سوره نيه تلفين شهادت ايدى ريب علم اسم ايدى نسبه افلا عى و
مى ادا و عى ايدى كرسنه
محمد دتلفين

Transkripsiyonu: 1842/18a

Taraf-ı şer' den dava-yı atı'l-beyâne me'zûn olan Mehmed Çelebi nâm kimesne mahfil-i kazâda Serkiz nâm Ermeni muvâcehedesine üzerine dava ider ki mezbûr babası târih-i kitaptan on sekiz sene mukaddem şeref-i İslâm ile müşerref olub ve mezbûr Serkiz'e dahi telkin-i şehâdet idüb Müslüman ve Ali ismi ile tesmiye etmişidi. Hâlâ mezbûr mezbûr Serkiz yine Müslüman olmadım ve babam Müslüman olduğu zaman bir bâliğ idüm deyu mürted olduğu mesmûum olmuştur. Suâl olsun dedikte mezbûr Serkizi târih-i mersûmda babası mezbûr Mehmed kendüye telkin-i İslâm ve Ali ismini tesmiye eyledüğünü bi't-tav'-ı ikrâr itmeğin İslamına ba'de'l-hükm-i ahkem mezbûre yine telkin-i şehâdet olunub Ali ismi ile tesmiye olundu kayd-ı şod.

Şuhûdü'l-hâl

Mahmud Çelebi, Çukadar Memhmed Beşe, Hüddam Muhzır

ÖZGEÇMİŞ

2008 yılında Çarşıbaşı İlköğretim Okulu'nu; 2012 yılında Trabzon Anadolu İmam Hatip Lisesi'ni; 2017 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2017 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans programına başladı.

ÇAKIR, bekâr olup, İngilizce bilmektedir.

